

A szóalkotás problémái

1. A szóalkotás okai és fajai. A társadalom és az egyén mint a társadalom tagja folyton változik, fejlődik. Állandó változásban, örökös eltolódásban van az a világ, amelyről az ember képet alkot magának. Új meg új eszmék, képzetek, fogalmak, élmények támadnak. S az ember kifejező ösztöne, nyelvformáló akarata állandóan birkózik az egyre megújuló feladatokkal. A probléma az, hogy a nyelvkincs, a szókészlet és a frazeológia nemzedékről nemzedékre hagyományként öröklődő és az egész nyelvközösséget átfogó konvencionális jelrendszer, amely a maga készsége begyakorolt eszközeivel egy ősi, rég letűnt világképet közvetít, — s most már a jelen nemzedéknek és benne az egyénnek a maga minden eddigőtől különböző, új vagy legalábbis újnak érzett élményeit ezzel a hagyományos és megegyezéssel kifejezőkészlettel kell közölnie, megformálnia. Nincs más választás, mint áttörni a nyelv hagyományos és konvencionális kereteit, átértékelni a meglévő nyelvi formákat, újat teremteni a nyelviség síkján — de úgy, hogy az új ne veszélyeztesse a nyelv alapvető funkcióját: a közlő szerepet, a megértést és a megértetést, hanem ellenkezőleg az új színek és formák beleilleszkedjenek az ősi és konvencionális rendszerbe, s az abban már eleve benne rejlő lehetőségeket bontsák ki nyelvi valósággá.

Amióta egyáltalában társadalom és nyelv van, azóta van nyelvújítás is, és a nyelvújítás legszembetűnőbb megnyilatkozása: szóalkotás. Az új szóalkotásának két fő motívuma van: 1. a kifejezendő élmény újszerűségének tudata: ezt még soha senki meg nem látta, így még soha senki nem érzett, erre még soha senki nem áhítozott, mint amit én most felfogok, átérzek és megvalósítani akarok; 2. a meglévő hagyományos és egyezményes kifejezőkészlet elégtelen voltának tudata: szűknek érzem a meglévő kereteket, szegénynek a meglévő nyelvkincset. Hogy is mondta Zrínyi, aki talán elsőnek érezte meg kora magyarságának küldetését, elhivatottságának, hősi helyzetállásának magasztosságát, s amikor ezt a magyarságélményt nyelvileg meg akarta formálni, senki nála jobban nem érezhette, hogy „szegény az magyar nyelv: az ki históriát ír, elhiszi szómat”. Zrínyi a maga új élményét egy magasságba helyezte az Iliász, az Aeneis és a La Gerusalemme liberata világával, s hogyan érezte volna szegénynek a korabeli magyar nyelvet, amely megrekedt az apró-cseprő mindennapiságok kifejezésében, s legfeljebb földhözragadt históriák megfogalmazására volt alkalmas. Márpedig az ő eszménye olyan história volt, amely a történelmi és a politikai élet esetlegességeit a nemzeti és az emberi lét magasságaiba emeli: vallásos és hősi eposzá formálja.

A nyelvújító három forrásból meríthet új szokat: 1. külső forrásokból, a nyelv meglévő, szinkrón rendszerétől idegen nyelviségből, illetőleg nyelv-

rétegből; 2. belső forrásból: a meglevő, hagyományos nyelvkincs átértékelése, illetőleg új morfológiai kapcsolatok létesítése útján. A szóalkotás belső forrása eszerint megint kétféle: *a*) jelentéstani és *b*) alaktani természetű.

2. Külső szóalkotás. A külső szóalkotás alapja a szóújító egyéneknek vagy csoportoknak kétnyelvűsége. A kétnyelvűek beszédmegnyilvánulásaiiban nemegyszer keveredik az anyanyelvi kifejezésforma az idegen nyelviség szavaival. Az idegen szó átvétele, használata gyökereszetik egyfelől a beszélő egyén vagy csoport nyelvi hanyagságában: nem vesződik, hogy keresgélje a megfelelő anyanyelvi szót, hanem a nyelvére toluó idegen szót mondja; másfelől használhatja az idegen nyelvi szót logikai vagy esztétikai szükség-szerűségéből mint tudatos nyelvújító akkor, ha az új fogalomra nincs anyanyelvi szó vagy ha van is, az idegen szó új színt, új árnyalatot, új hangulatot hordoz. A környezet átveszi az idegen szó használatát, s így az megszilárdul az egynyelvűek beszédében is akkor, ha azt kifejezőnek érzi, vagyis ha az logikailag új tartalmat hordoz vagy új esztétikai értéket jelent.

A nyelvkeveredés maga után vonja a szavak vándorlását, áramlását egyik nyelvrendszerből a másikba. A nyelvkeveredés pedig kétféle: külső és belső. A külső nyelvkeveredés abban áll, hogy egymástól idegen nyelv-közösségek kerülnek egymással kapcsolatba kétnyelvű egyének, illetőleg csoportok közvetítésével; így jutnak idegen szók a nyelvbe, s ott gyökeret verhetnek, meghonosodhatnak. A belső nyelvkeveredés pedig az a jelenség, hogy egy nyelven belül a különféle rétegeket, csoportokat képviselő nyelvrendszerek, legszembetűnőbb módon a különféle nyelvjárások és a köznyelv, illetőleg irodalmi nyelv viszonylatában áramlik át a szókincs; így kerülnek nyelvjárásai, azaz tájszók a köznyelvi használatba. Végül belső nyelvkeveredésnek tekint-hetjük azt a jelenséget is, hogy egyesek, mindenekelőtt egyes írók nyelvtudatában életre kél az anyanyelvnek egy már letűnt, régebbi állapota, s régi, kihalt szókat elevenít meg az író, tesz újra élővé a maga nyelvhasználatában; az írói tekintély révén, az irodalom nyelvformáló csatornahálózatán aztán eljuthatnak a régi szavak a közösség nyelvtudatába, s ott mint új szók meggyökeresedhetnek.

Így a külső szóalkotásnak három fő fajtáját különböztethetjük meg:

1. Idegen szók átvétele, meghonosítása. Oka a kétnyelvűség, amely kiterjedhet az egész nyelv-közösségre -vagy annak valamely kisebb-nagyobb csoportjára, esetleg csak egyes egyénekre, főképp írókra. A legrégebbi, illetőleg a bolgár-törökből nyelvünkbe került idegen elemek bizonyára egy mélyreható népkeveredésben gyökereszetek: az ugor eredetű magyarság és a török nép-elemek szoros politikai és törzsszervezeti együttélésében. Újabbban az írott nyelv, sokszor nem is éppen tekintélyes írók, hanem a napilapok s az időszaki sajtó közvetítésével olyan távoli, idegen nyelvekből is kerülnek hozzánk új szavak, kifejezések; amelyekkel a magyarság nem áll semmiféle közvetlen érintkezésben. A finn nyelv például ma már távol eső idegen nyelv a magyar nyelv-közösség számára. Ha a magyar beszélő nyelvhasználatában a finn *szavna* szó kezd meggyökeresedni, ez csak a Finnországról szóló könyvek, tanulmányok, újságcikkek hatásának tulajdonítható.

Sok esett újabbban az idegen szók használatának jogosultságáról, illetőleg jogosulatlan voltáról. Egyik irányt a puristák képviselték. Legkiemel-kezőbb puristánk talán KOSZTOLÁNYI DEZSŐ, aki idegen szókkal agyontűzdelt szövegeket tett át magyarra úgy, hogy az idegen szókat megfelelő magyar

szókkal helyettesítette; így aztán mindenki számára kézzelfoghatóvá vált hogy a tiszta magyar szöveg nemcsak érthetőség, hanem hangulati érték dolgában is messze fölötte áll az ízléstelenül tarkabarka eredeti szövegnek. A másik irányt a legkövetkezetesebb módon ZOLNAI BÉLA képviselte, aki azt hirdette mindenféle purizmussal szemben, hogy az idegen szó igenis új szint, új árnyalatot, tehát egyáltalában stílusértéket jelent, s nyelvünk feltétlen gazdagodását szolgálja. Nyilvánvaló számunkra, hogy mint szélsőség egyik irányzat sem képviseli a teljes igazságot; kétségtelen ugyanis, hogy az idegen szóknak derűre-borúra való használata ízléstelenség, tehát stílustalan eljárás — még akkor is, ha elismerjük, hogy a magyar szövegben megjelenő idegen szó mindig más, új szint jelent, mint a megfelelő magyar kifejezés. Épp a stílus lényegéből következik, hogy mindent a maga helyén, az éppen odaillő stílus-hatás kedvéért kell alkalmaznunk. Ma már mindenki tudja, hogy például vannak sajátos hangulatú, poétikus erejű, ún. szép szavak. De ha valaki az ilyen költői szavak halmozásával akarna célt érni, azaz szép költeményt írni, akkor bizony nem jönne ki egyéb, mint egy siralmas fűzfavers — mint ahogy Arany János megmutatta a Poétai receptben. Így vagyunk valahogy az idegen szavakkal is. Magunk is valljuk, hogy minden lehet idegen szót elvben lehet használni — de csak a maga helyén, megfelelő funkcióban. Megint csak Zrínyi Miklós szavait idézem: „Török, hórvát, deák szókat kevertem verseimben, mert szebbnek is gondoltam úgy . . .”. Zrínyi tehát nemcsak szükségből használ idegen szókat — minthogy „szegény az magyar nyelv” —, hanem mert szebbnek is gondolta úgy. S mit jelent nála a szépség? Bizony nem egyebet, hanem azt, amit ma úgy mondunk, hogy „jellemzetesség”. Az idegen szó használata a Zrínyiaszban nem más, mint a reális ábrázolás nyelvi eszköze. Mikor például, a hatodik énekben, Zrínyi meglepi a török hadat, s egy török meglátja a magyar hőst, akkor

Kiált: „*Iste kaur!*” Nem kiált sokáig,
Mert rámene Dandó, mint ama mérges gyík,
Szablyáját Dervisben vágá hónaljáig,
Éltétül, szavátul egyszersmind elválék.

Az *iste kaur* 'ímhol a gyaur, az istentagadó, a hitetlen' török kifejezés nem kis mértékben járul hozzá, hogy a szöveg éreztesse, elhitesse a valóság hangulatát, azét a komor, kegyetlen valóságét, amelyben két világ, két világfelfogás csap össze véresen, életre-halálra.

Ha az idegen szó használata elterjedt az egész nyelvközösségben, meggyökeresedett a mindennapi életben, akkor az egyben elvesztette idegen, újszerű csengését, sajátos stílusértékét, hangulati telítettségét: tehát megszűnt idegen szó lenni, az eredeti szókincs egyenrangú tagjává vált. A történeti szemlélet ezeket mint jövevényszavakat vagy mint meghonosodott idegen elemeket tartja számon, de a szinkrón szemlélet számára ezek már nem idegen, nem is meghonosodott, hanem egyszerűen csak magyar szavak csupán, amelyek hangalakjukban és jelentéstartalmukban egyaránt szerves alkotóelemei a magyar hangrendszer és a magyar jelentésrendszer egészének.

2. *Nyelvjárási szavak közkeletűvé tétele.* Gyakorlatilag véve minden ember kétnyelvű abból a szempontból, hogy többé-kevésbé ura a köznyelvnek, amelyet a legszélesebb, az egész nyelvközösséget átfogó érvénnyel és fentebb

körökben, hivatalosszerű alkalmakkor — iskolában, hivatalban, idegen emberekkel való érintkezés esetén stb. — használ; másfelől pedig kisebb vagy nagyobb hozzáértéssel, biztossággal beszéli, használja azt a helyi nyelvjárást, amelyet rendszeren gyermekkorában tanult meg a szűk környezetben, s bármily messzire vetődött attól a helytől, csak visszavágyik, s csak ott érzi igazán az élet melegségét, mert kell lenni a világon egy helynek, ahol az ember otthon érezze magát, ahogy Tamási Áron is tanítja. Az ilyen értelmű kétnyelvűség az alapja a tájszók beáradásának a köznyelvbe.

A tájszó köznyelvi, illetőleg irodalmi használatát vagy a logikai szükségszerűség, vagy pedig — legtöbbször ez az eset — a sajátos stílusérték indokolja. Más szóval: a jellemzetesség, az élet valóságos ábrázolásának követelménye a nyelvjárási szó sajátos stílusigénye. S még valami: a tájszó az otthonias, bizalmas légkört, az élet meghitt melegségét idézi, sokszor a tréfát, a játszi kötődést, a humor szikrázását. Egy Tamási Áronnál a nyelvjárás — nemcsak szavaival, hanem fordulataival, szerkesztési sajátágaival — úgy ötvöződik egybe a köznyelvvél és az irodalmi igénnyel, hogy az az írónak egész emberi magatartását, életfelfogását, hitvallását jelzi. Móricz Zsigmond is nagy mestere a nyelvjárási színek művészi felhasználásának: nála ugyan külsőlegesebb eszköz a nyelvjárás, de a művészi hatás — minden esetleges megtévedés ellenére — éppoly magas fokú. A Kerek Ferkóban olvassuk, hogyan talál vissza a szülőföldjétől és a néptől már születésénél fogva, majd neveltetése folyamán elidegenedett nagyúri hős az otthonra, a népre, a Kunság sajátos emberi és természeti világára. Napokat együtt dolgozik a határban a kun paraszttal, esteiken át hallgatja tréfás vagy az elmúlt világot idéző beszélgetésüket. Itt olvassuk többek közt ezt is: „No te *legínybogyó* — kiált egy gyereke az öreg Nagygyörgy Ferenc, aki a pusztai életnek amolyan magátul nőtt békebirája volt, s széles, kemény fogú szájában csak úgy tátogva rágta a szókat —, lökd le a *kaffancsot* a *toppancsrul*, osztán rázz egy kis *vackort*.” Az olvasó az itt beszótt tájszóknak egy részéről csak sejti, hogy mit jelentenek, de sokáig nem hagyja az író kétségben, mert nem magyarázkodik ugyan, s nem fűz tudóskodó jegyzeteket hozzájuk, hanem az összefüggésben mégis nyomban megvilágosodik a szavak értelme. Így folytatja ugyanis: „A gyerek, a Mihályka Jónás fia, lehúzza a csizmát a lábáról, és sietett fel a körtefára, amelyen nem is vadkörte termett, hanem a becses búzával érő, amely a mezőknek egyetlen gyümölcse.” Hogy az olvasó az összefüggésben maga találja meg a számára idegen tájszók értelmét — *legínybogyó* 'gyerek', *kaffancs* 'csizma', *toppancs* 'láb', *vackor* 'körte' — ez az öntevékenység csak még hatásosabbá teszi a bennük nyilatkozó játsziságot, tréfát, bizalmas melegséget. Az ilyen művészettel beszótt tájszók maguk is hozzájárulnak ahhoz, hogy Kerek Ferkó, de vele együtt az olvasó is megérzi az otthon melegét, belelát a népelet emberi valóságába, s vállalja a vele való egygyéforrást.

Irodalmunk állandóan merít a népnyelvből. Egy Kazinczy elvben — művészi és nemzetpolitikai álláspontja alapján — elutasította ugyan a nyelvjárást mint szétdaraboló provincializmust az egységes és fentebb irodalmi nyelvvel mint nemzetté összefogó erővel szemben, de gyakorlatban még ő is merített a nyelvjárásból, hogy gazdagítsa, finoman árnyalóvá, kifejezővé formálja az irodalmi nyelvet. Hát még a népiesek, Petőfi és Arany, akik egész művészetüket a nép politikai és műveltségi felemelésének szolgálatába állították! Az irodalomnak a népnyelvből való megújíthatósága máig tart. A köznyelvbe és irodalomba került tájszavak egy része azonban meggyökeresedik

a köznyelvben, közkeletűvé válik, s ezzel már el is vesztette sajátos színét, különleges stílusértékét: beleilleszkedett a köznyelvi szókincs rendszerébe.

3. *Régi szavak felújítása.* Alapjában véve ez is természetes módja a nyelvújításnak, illetőleg a szóalkotásnak, mert a nemzedékváltás tényében, az új nemzedéknek a régi nemzedékkel való érintkezésében, tehát valóságos belső nyelvkeveredésben gyökerezik. A fiatalság sok tekintetben elutasítólag áll szemben az öregek világával s a letűnőben levő világ nyelvi formájával; új eszményeket állít maga elé, új nyelvi képleteket igyekszik teremteni. Elérkezik azonban egyszer abba a korba, amikor már szívesen időzik maga is a múltnál, a gyermekkori emlékeknél, s ilyenkor akaratlanul tolnak ajkára az eddig tudatosan került, a divatjamúlt szavak és kifejezések, amiket annak idején apjától, anyjától, öregszüleitől hallott. Minthogy pedig a szülők és a nagyszülők is pontosan így viszonyultak a megelőző nemzedék nyelvi világához, a nemzedékek nyelvi érintkezése végeredményben nem is csak két emberöltőt fog egybe, hanem a régi, elavult szavakat a nemzedékek egész sorozatának közvetítése menti át a mába. A *jobbágyvilág* a maga embernőző berendezéseivel, a *robottal*, a *deressel* s hasonlókkal már rég letűnt, de nyelvileg ma is eléggé élnek e szavai, mert az új nemzedék fel-felújítja s ismét meg ismét élővé teszi emlékezetében.

A régi szavak felújításának, az élő nyelvbe való átmentésének azonban van egy mesterkétebb, tudósabb módja is. Az író hogy a maga korának eszményét megfogja, s művészi ábrázolásban állítsa a jelen nemzedék elé, sokszor kerülő úton ér célhoz: a múltba, letűnt korok világába száll alá, s a múlt ábrázolásával ad okulást a jelenre. Ezt a módszert követte sok nagy magyar író, többek közt Arany János. A múlt feltámasztásában azonban nem hagyatkozott a pusztára ihletre, még csak arra sem, hogy a régi világ ábrázolásában a népnyelvbe átmentett régiségek archaikus értékét aknázza csupán ki, hanem tudós alaposággal elmélyedt a régi krónikák, avult írások olvasásába, s a megsárgult lapokon olyan kihalt szókra bukkant, amelyek költői fantáziájának szárnyakat kölcsönöztek. A Buda Halála c. hun regének első énekében a hunok pogány módra fehér mént áldoznak; Torda, az öreg pap a ló szügyébe döfte kardját:

Összerogyott a ló. Most a *garaboncok*
— Mint keselyű had gyűl taglani új koncot —
Bőrét lefeszíték, *johait* fölmetsték,
Nézni a *nézőknek* oltárra helyezték.

A kiemelt három szóhoz — bár értelmüket a szövegösszefüggés és az etimológiai ösztön eléggé meghatározza — a költő jegyzetet csatolt. A jegyzetekből kiderül, hogy a régi szó felújításának három különféle módjával van itt dolgunk. A *garabonc* Ipolyi tudós feltevése szerint bír itt azzal az értelemmel, hogy 'alárendelt papi osztály, mely áldozatoknál a kézimunkát, boncolást mit, végezte'. A *joh* szót már maga Arany újította fel régi szövegek kihalt szavai közül abban a jelentésben, hogy 'nemesebb belrészek'. A *nézők* pedig olyan elavult szó, amely a népnyelvben tovább él; itt eredeti 'jövendőmondó' jelentésben használja a költő. Mindegy, akármelyik utat követte az író a régi szavak új életre támasztásában, mind ugyanazt a stilisztikai funkciót töltik be: idézik az ősi világ hangulatát. A jellemzetesség itt az archaikus stílusértékben nyilatkozik.

3. Jelentésbeli szóalkotás. A szónak két funkcionális tényezője van: a név (hangsor) mint külső, formai tényező és a képzet vagy fogalom mint belső, tartalmi tényező (vö. PAPP ISTVÁN, MNy. XLIX, 359 kk.). A külső szóalkotás különféle eljárás módjai esetén az új szót rendesen készen kapjuk, teljes funkcionális formáltságával kölcsönözzük át egy idegen, illetőleg más nyelviségből. Ezzel szemben a belső szóalkotásnak egyik módja abban áll, hogy az anyanyelvi szókészlet körén belül maradunk, s a már meglevő szavak funkcionális szerkezetének meghatározott változtatása, eltolódása, azaz jelentésbeli átértékelése útján, tehát alaktani változtatás nélkül hozunk létre új szót, amely új képzet, fogalom vagy emocionális élmény kifejezésére alkalmas.

A jelentésváltozások rendszerét nálunk GOMBOCZ ZOLTÁN szerkesztette meg a húszas években (A magyar történeti nyelvtan vázлата IV. Jelentéstan. 1926.). Kétségtelen, hogy ebben a rendszerezésben ma már sok minden idejét múlta, a mai tudományos szemlélet számára elavult. Igaza van PAIS DEZSŐNEK (MNy. LVII, 144 kk.), aki egyoldalúan lélektani szempontúnak itéli GOMBOCZ rendszerezését, s ezért egy a tárgyi és a társadalmi indítékokat is figyelembe vevő rendszerezési kísérletet állít mellé. Nagyon találónak érzem PAISNAK azt a megjegyzését is, ami jómagamat már régóta foglalkoztat, hogy „a jelentéstannak nemcsak jelentésváltozásokkal, hanem jelentéskeletkezésekkel is kell foglalkoznia” (uo. 146). Rá kell azonban mutatnom arra, hogy GOMBOCZ nyelv szemléletében a kezdeti lélektani szempont élete vége felé funkcionális nézőponttá értékelődött át. Funkcionális nyelv szemlélet c. úttörő jelentőségű előadásában (MNy. XXX, 1 kk.) megadta az egész jelentéstannak a funkcionális szemponjtájából való átértékeléséhez a kulcsot, amikor megállapította, hogy „a jelentés funkciófogalom: a névnek az az ereje, hogy képzetet jelenít meg, képzetet kelt, s a tárgyképnek az a tulajdonsága, hogy egy nyelv közönségen belül ugyanazt a nevet aktualizálja” (i. h. 3—4). A lélektani háttérhez tehát meg kell találnunk GOMBOCZ későbbi szemléletmódja értelmében a funkcionális értelmezését a jelentéstani folyamatoknak. Az is igaz, hogy GOMBOCZ a jelentésváltozások lefolyását tisztán képtársításokkal magyarázta, tehát megrekedt az asszociációs lélektan szemléletkörében. Nem vette figyelembe, hogy a szavak érzelmi töltése indítja meg a képtársítás mechanizmusát, s hogy így végső fokon a jelentésváltozás, a szavaknak egyik képzetkörből a másik képzetkörbe való vándorlása, átáramlása emocionális okokban gyökerезik, a szó érzelmi telítettsége, a hozzá tapadt hangulati velejáró röpi a szót új környezetbe, amint azt főképp HANS SPERBER vagy finn viszonylatban LAURI HAKULINEN jelentéstani kutatásaiból tudjuk.

A konkrét jelentéstani esetek vizsgálatában tehát mi az emocionális tényezőket mindig figyelembe vennénk, maga a jelentéstani rendszerezés azonban csak a képtársítások irányvonalai alapján lehetséges, de a lélektani alapokon a nyelvi funkciók hálózatát kell felépíteni. A rendszert kiegészítettem a névadás fejezetével, ami alapjában véve szintén jelentésváltozásnak fogható fel. Az így nyert rendszerezés szinkrón szempontból még mindig használhatóbb, mint a tárgytörténeti és a társadalomtörténeti indítékokra vagy azokra is épült, PAISTÓL javasolt rendszerezés. Minden rendszerezés, tipizálás első sorban a szinkrónia dolga; más kérdés, hogy emellett a nyelvtörténet céljaira is felhasználható. Az egyidejűleg adott nyelv rendszerben azonban a nyelv korábbi állapotai nincsenek világosan adva számunkra, s a laikus beszélők álláspontjára helyezkedve csak a nyelviség körén belül maradhatunk a magyarázatokkal. Márpedig a jelentésváltozások területén a szó funkciója közvetlenül

adva van, de másodlagosan adva van a lehetőség a lélektani folyamatok értékelésére is.

Nem célunk itt természetesen részleteiben előadni és megindokolni a magunk jelentéstani rendszerezését: csak a jelentéstani szóújítás szempontjából szükséges csoportosítást vázoljuk. A jelentésváltozásnak három fő fajtáját különböztetjük meg:

1. *Névadás.* A szó két fő tényezője — a név és a képzet — szoros kapcsolatban áll egymással. Ez a kapcsolat egyfelől asszociációs, azaz a begyakorlás következtében a név és a képzet közt társítás jön létre, tehát a kettő összetartozásának érzése; másfelől a kapcsolat funkcionális, amennyiben az egyik tényező aktualizálódása maga után vonja a másik tényező megvalósulását. A névadásnak két módja van. Egy adott hangsort azért rendelhetünk valamely tudattartalomhoz (képzet), mert a kettő közt hangzásbeli hasonlóságot veszünk észre. Hasonlósági névadás például az, hogy egy tárgy hirtelen esésének s odaütődésének nyelvi jeleként a *zsupsz* indulatszót használjuk. A *zsupsz* hangsor mint név és a leesés, odaütődés keltette hangjelenség közti hasonlóság az alapja a szó funkcionális szerkezetének, annak, hogy a *zsupsz* név idézi a hirtelen leesés és odaütődés tompa hangját, illetőleg magát a leesést és odaütődést; másfelől hogy ezt az észlelt vagy emlékezetbe idézett jelenséget a *zsupsz* hangsorral mint névvel jelöljük nyelvi nyilatkozatainkban.

A név és a képzet közti kapcsolat lehet továbbá érintkezési: valamely hangsort azért rendelünk egy meghatározott jelenségről alkotott képzetünkhöz, mert úgy tapasztaljuk, hogy az illető jelenség és a megfelelő hangsor egyszerre vannak adva mások beszédaktusa alkalmával, vagy a gyermeki nyelvtanulás esetén a beszélő életkorében. A gyermek *nya-nya-nya* vagy ehhez hasonló gügyögésére megjelenik az anya, s utána mondja a gügyögő hangsort, de most már felnőtt módon megrövidítve, leegyszerűsítve úgy, hogy *anya*. A gügyögő hangsorhoz eredetileg valami játékos, kellemes hangulat fűződött csupán, nem volt semmi objektív jelentéstartalma. Mikor azonban a gyermek az *anya* hangsor és az 'anya' mint objektív jelenség közt az egyszerűadottság következtében érintkezési asszociációt létesített, attól kezdve eltolódás történt a szó funkcionális szerkezetében: ugyanaz vagy legalábbis a gyermek érzése szerint ugyanaz a hangsor mint név most már elsősorban egy meghatározott objektív képzetet, az 'anya' képét képes idézni, s az eredeti érzésselítettség csak mint másodlagos hangulati velejáró szövi át ezt az objektív jelentéstartalmat.

2. *Névátvitel.* Egy szónak funkcionális szerkezetébe ($A = n_1 - k_1$) kapcsolatba kerülhet egy másik szó funkcionális szerkezetével ($B = n_2 - k_2$), mégpedig először is olyanformán, hogy az egyik szó (A) képzettényezője (k_1) asszociációs egészet képez a másik szó (B) képzettényezőjével (k_2), s ennek alapján az egyik szó névtényezője (n_1) az eredeti képzettartalma (k_1) mellett a másik szó képzettartalmának (k_2) felidézésére is alkalmassá válik. Nyilvánvaló, hogy a képzetek társításán alapuló névátvitel a szó funkcionális szerkezetében idéz elő meghatározott eltolódást, s az eredmény a régi szóhoz képest egy új szó. Bizonyos szempontból névadási jelenséggel van itt is dolgunk, akárcsak a [név—képzet] asszociáción alapuló névadás esetén — azzal a különbséggel, hogy míg ott egy csupán hangulati velejáróval bíró hangsorhoz rendelünk egy objektív képzettartalmat, addig a két képzet társulásán alapuló

névátvitel esetén egy már valamilyen objektív jelentéstartalommal rendelkező hangsorhoz értünk hozzá valamilyen új képzetet.

A névátvitelnek két módja van: hasonlósági és érintkezési. A hasonlósági névátvitel azon alapszik, hogy két különálló jelenség, illetőleg az ezeknek megfelelő tudati képek közt hasonlóságot, egyezést, gyakran egyenesen azonosságot észlelünk, s az így megszervezett képegészet rendeljük valamelyik név, azaz hangsor alá. Ide mindenekelőtt a nyelvi és a költői metafora néven ismert jelenség tartozik (vö. CSÚRY BÁLINT, *Az ige.* 1910. 48 kk.; PAPP ISTVÁN, *MNy.* XXXVIII, 186 k.; UÓ., *Pais-Emlék.* 1956. 30 kk.; az idevágó szakirodalomra l. még SZATHMÁRI ISTVÁN, *A magyar-stiliztika útja.* 1961. 580). Amikor Toldi György a nagy dínomdánom után meglátja a telek lábujában

Ülni öcesét Miklóst nagy-búsan magában,
Feltámad lelkének szennyos indulatja,
S nagyfejű legényit ily szókkal biztatja:

„Hé fiúk! amott ül egy *túzok* magában,
Orrát *szárnya* alá dugta nagy bűvában;
Gunnyaszt, vagy *dög* is már? lássuk, *fölrepül-e?*
Meg kell a palánkot döngetni körül!”

(Arany: Toldi)

Az adott helyzetben s György lelki karaktere mellett teljesen érthető, hogy gátlástalanul nyilatkozik lelkének szennyos indulatja, s ebben a lelki állapotban egynek, azaz egybelátja Miklóst, Miklósnak emberi viselkedését és a *túzokot* s annak állati vonásait. A nyilatkozat beszédszándéka is az, hogy a hallgatókkal azonosnak láttassa Miklós lényét a *túzokéval*. Éppen ebben az egybelátásban és egybeláttatásban van a metaforikus szóhasználat lényege — abban, hogy egy egységes hangsor, egy név egyszerre idéz a tudatba két távoli képet, s azokat azonosítja egymással, mintha a film vásznára egyszerre két külön képet vetítenének — de úgy, hogy a körvonalak pontosan fedjék egymást.

Az érintkezési névátvitelben egy jelenség nevét átvisszük egy olyan másik jelenségre, amely az előbbivel egyszerre vagy közvetlenül utána szokott fellépni tapasztalatunkban. Az érintkezési asszociáció is — éppúgy, mint a hasonlósági — eredetileg különálló képeket szervez egész képekké. Joggal írhatta CSÚRY BÁLINT, aki ezt a jelentésváltozásfajtát mint szóalkotási módot fogta fel és írta le, hogy „az érintkezésen alapuló névátvitel a nyelv teremő tényezői közt nem kicsinylendő helyet foglal el” (Érintkezésen alapuló névátvitel. 1929. 52). Az írja Petőfi *A pusztá télen c. költeményében*:

Mire elér *szeme* a túlsó határra,
Leesik fejéről véres koronája.

Persze, az utólagos reflexió szerint nem a 'szem', ti. a megfelelő testrészt, a látószerv kerekedik fel és ér el a túlsó határra, hanem ennek a testrésznek a működése, a 'látás' cselekvés. A testrészt és annak működése azonban egyszerre, együtt van adva tapasztalatunkban, ezért a nyelvteremtő ösztön egybefogja, egységes, egész képnek látja a kettőt, s egynek is láttatja azta, hogy egy névvel jelöli a kettőt (vö. CSÚRY, i. h. 11).

3. *Jelentésátvitel.* Egy szó funkcionális szerkezeté kapcsolathá kerülhet egy másik szó funkcionális szerkezetével olyanformán is, hogy az egyik szó (A) névtényezője (n_1) képez asszociációs egészet a másik szó (B) névtényezőjével (n_2), s ennek következtében az egyik szó képtartalma (k_1) magához vonja a másik szó képtartalmát (k_2).

A nevek hasonló hangzása alapján történik a jelentésátvitel például az *egyenlőre* szó hibás, de eléggé közkeletűvé vált 'vorläufig, toistaiseksi' értelmű használatában. Az *egyenlőre* ma sokszor két, jelentést hordoz — bár külön helyzetekben, más-más összefüggésben, úm. 'egyformára; vorläufig'. Ennek a jelentésmegbővülésnek pedig az az indítóoka, hogy az *egyenlőre* határozói névszóalak és az *egyelőre* határozószó hasonló hangzásánál fogva felcserélődik a beszédtevékenység alkalmával, s ezzel a cserével együttjár a jelentéstartalom eltolódása.

A jelentésátvitel másik fajtája a nevek érintkezési asszociációja alapján áll elő. A nevek — amint GOMBOCZ ZOLTÁN idézett Jelentéstanában kimutatta — mindenekelőtt a beszéd aktusában, illetőleg a mondatban érintkeznek egymással, s ennek az érintkezésnek alapján jön létre a jelentéstartapadás néven ismert jelenség. Ilyen például az, hogy a *vet* igét sokszor nem egyszerű 'dob, hajít' jelentésében, hanem 'magot vet' értelemben használjuk. A sűrített jelentés annak következménye, hogy a *magot vet* szó szerkezet gyakorisága következtében a két szó közt érintkezési társulás történt, s a tárgyias szerkezet igei tagja magába szívta a tárgyi bővítmény jelentéstartalmát.

4. *Szóalkotás alaki eszközökkel.* Belső szóalkotás történhetik nemcsak pusztán a meglevő szó jelentésszerkezetének változtatása, átértékelése útján, hanem alaktani eszközök igénybevételeivel is. A meglevő morfológiai készlet (szók, szórészek) új kombinációja útján új morfológiai egységeket létesítünk, s az így előállott morfológiai szerkezeteket használjuk fel új jelentéstartalmak kifejezésére, nyelvi aktualizálására.

Az alaktani természetű szóalkotásnak három fő típusa van:

1. *Szóösszetétel.* Ez abban áll, hogy két név egybefogásával új jelentéstartalmat, a nevek külön-külön való képzetvelejáróihoz képest egységes jelentésegészet fejezünk ki. Például van nyelvünkben két ilyen morfológiai egység, hogy *szó* és *csata*. Mindkettőnek megvan a maga sajátos jelentésköre: a *szó* mint a nyelvi közlés, a megértés és megértetés alapeleme szerepel pl. ilyen fordulatban, hogy *szóból ért a magyar*; a *csata* viszont fegyveres seregek véres összetűzését idézi pl. ilyen kapcsolatban: *elvesztették a csatát*. Ha most már a két szó névtényezőjét morfológiai egészbe fogjuk: *szócsata*, akkor ennek az új morfológiai egységnek a jelentéstartalma is más, mint az elemek jelentése külön-külön. A *szócsata* nem külön 'szót' és külön 'csatát' idéz, hanem a két eléggé távolos életkört egybefogja, magasabb jelentésegésszé alakítja, amelyben a *szó* nem a megértés eszköze, mint rendszeren, hanem mint az összetűzés eszköze szerepel; a *csata* viszont nem fegyveres és véres tömegjelenség most már, hanem egyéneknek a megértést szolgáló beszédtevékenysége. Nyilvánvaló, hogy a régi jelentésekhez képest új jelentésegészet idéz a *szócsata* összetétel, de az új képegész kialakításában, megszerveződésében az elemek eredeti jelentéstartalmai adják az alapot, a kiindulópontot.

Az összetett szó morfológiaialag kéttagú szerkezetet mutat: két tagra bontható. Így a *szócsata* névtényezője már a beszédaktus folyamán kéttagú

alakzatként szerepel: a beszélő és a hallgató egyaránt tudatában van annak hogy a hangsor olyan hangtani egység, amely két egyszerű hangsorra különíthető: a *szó* és a *csata* hangsorra, tehát így: *szó|csata*. S hogy ez valóban így van, azt mindennél meggyőzőbben igazolja az a körülmény, hogy az összetett szó akkor is a morfológiai vagy másképp etimológiai tagolást követi, ha a szótagolás fonetikai elve összeütközik az etimológiai elvvel. Így az *aranyóra* összetételt a kimondás alkalmával így tagoljuk: *a-ranyó-ra*, nem pedig így: *a-ra|nyó-ra*. A morfológiai szerkezet kéttagúsága — mondhatni — általánosan kötelező elv az összetett szóra, s a szerkezeti elemek önállóan, önálló — egyszerű — szóként is élnek a nyelvhasználatban, illetőleg a szinkrón nyelvszisztem síkján.

Ami az összetett szó jelentéstartalmát illeti, az szintén olyan egységet mutat, amelyben — mint említettük — a tagok külön, önálló jelentései ugyan szerepet játszanak, azonban a beszédaktus alkalmával a tagok külön jelentései nem tudatosulnak rendszerint, hanem csak a szintetikus képegész áll előttünk. Ha azonban a laikus beszélő — nem csupán a nyelvész szakember — figyelme külön az összetételre irányul, akkor abból képes kielemezni a tagok külön-külön jelentéstartalmait, egyben pedig a tagok közti vonatkozás, viszony természetét, azaz a jelentésegész szerveződésének alapelvét is képes megfogni. Amikor tehát a beszédösszefüggésben megjelenik a *szócsata* összetett szó, akkor nem aktualizálódik a beszélő és a hallgató számára a *szó* és a *csata* tagok külön-külön jelentéstartalma, de a beszédaktuson kívül a nyelvi eszmélkedés bármikor tudatosítani képes mint az összetétel egységes jelentéstartalmának elemeit a 'szó' és a 'csata' képzeteket és a köztük levő logikai, illetőleg szintaktikai viszonyt ilyenféleképpen: *milyen csata? szó|csata* vagy: *minek a csatája? a szó csatája* vagy akár így: *mivel folytatott csata? szóval vívott csata*.

Az ún. többszörös összetételek is a kéttagúság morfológiai elvén alapulnak: ezek is két tagra bonthatók, de a tagolás tovább folytatható, s akkor kiderül, hogy vagy az előtag, vagy az utótag, vagy éppenséggel mind a kettő összetett szó, amely megint két tagra elemezhető szét. Például a *meggyfapálca* többszörös összetétel mindenekelőtt így tagolható két tagra: *meggyfa|pálca*; tovább elemezve azonban kiderül, hogy az előtag maga is összetett szó, s így tagolható: *meggy|fa*; tehát az egész szó morfológiai szerkezete így alakul: *meggy|fa||pálca* vagy más módon jelölve: *(meggy|fa)pálca*. Az *épkézláb* többszörös összetételben az utótag az, amely maga is összetétel, s így kéttagú szerkezetet mutat a szóegész kéttagúságán belül: *ép(kéz|láb)*; itt az *ép* előtag a *kézláb* utótagra vonatkozik, ez utóbbi azonban maga is kéttagú összetétel: *kéz|láb*. Az elő- és az utótag is összetett szó a *csavarmenet-karbantartás* többszörös összetételben; ennek morfológiai szerkezete tehát ilyenféleképpen jelölhető: *(csavar|menet)-(karban|tartás)*.

A többszörös összetételek közt akad szórványosan, tehát az összetételt nem jellemző módon olyan példa is, amely nem kettős, hanem hármas tagolást mutat. Ilyenként említi akadémiái leíró nyelvtanunk (MMNyR. I. 1961. 423) a *piros-fehér-zöld* összetételt, illetőleg a hozzá hasonlókat. Jellemző, hogy ilyenek csak a mellérendelő típusú összetételek közt lehetségesek, hiszen a mellérendelő szókapcsolat nyitott, azaz tetszés szerint toldható asszociációs sor — szemben az alárendelő, zárt, kéttagú appercepciós szószervezettel.

Mi úgy látjuk, hogy a többtagúság morfológiai elve nyilatkozik másutt is, így pl. a többszörösen összetett számokban. A Helyesírási Szabályzat 191. pontja ilyenféle írásmódot rendel: *ötmillió-hatvanötezer-négyszáztizenkettő*.

Ez az írásmód azt sugallja, hogy a Szabályzat szerkesztői három-, hosszabb számoknál pedig még többtagúságot látnak. Magam még tovább mennék — nem az írásmódban, hanem a morfológiai tagoltság megállapításában — ilyenféle irányban: *ötmillió-hatvanötezer-négyszáz-harminc-kettő*, tehát öttagú összetételnek minősíteném, ahol természetesen az egyes tagok esetleg megint tovább tagolhatók. Csak azt emelem még ki, hogy akárhogyan tagoljuk is az ilyen számokat, azok mindenképpen többtagúságot mutatnak, ez azonban az összetétel mellérendelő természetét bizonyítja. BALASSA JÓZSEF a TMNy-ban (368) ugyan a *harminchat*-féle összetételt a *tizenkettő* mintájára értelmezi, tehát alárendelő összetételt lát benne mindössze annyi különbséggel, hogy itt a viszony jelöletlen. Sajnos, a MMNyR. I. szóösszetételt tárgyaló fejezetének szerzője — B. LŐRINCZY ÉVA — kétségben hagyja az olvasót ebben az elemzési problémában, mert az összetett számok közül csak a problémátlan, ti. világoosan alárendelő típusú *kétszáz, százezer* összetételeket elemzi (i. h. 451).

2. *Ikerítés*. Egy nevet annak egy önállóan hangváltozatával kapcsolunk egybe, s így idézünk fel egy olyan új jelentést, amely hangulati velejárójában különbözik az eredeti szó jelentéstartalmától. Például a *csigabiga* ikerszót a mai nyelvtudat kéttagú alakzatnak veszi: *csiga|biga*, a két tag azonban nem egyforma értékű nyelvi realitás szempontjából: önálló, reális léttel csak a *csiga* előtag bír, a *biga* utótag önállóan nem használatos, ez a *csiga* szónak puszta hangalaki változata. Ha most már jelentéstartalom szempontjából vetjük össze az eredeti egyszerű szóval az ikerítéssel alkotott *csigabiga* szót, azt találjuk, hogy az objektív képzettartalom nem vagy csak alig észrevehetően változott — a *csigabiga* fogalmilag pontosan azt az állatfajtát jelzi, mint az egyszerű *csiga* szó —, ezzel szemben megváltozott a szó érzelmi, hangulati velejárója, a jelentéstartalom emocionális eleme — mégpedig úgy, hogy a *csiga* szó meglehetősen közömbös hangulatú, a *csigabiga* ikerszó pedig erősen érzéssel telített kifejezőmód. Ez kiderül többek közt abból, hogy tudományos leírásban, állattani tanulmányban az egyszerű *csiga* megnevezést érezzük stílszerűnek, mesészerű elbeszélésben, gyermekkönyvben ellenben szívesebben használjuk a *csigabiga* ikerszót.

Az ikerszó funkcionális szerkezetének és nyelvi funkciójának a következő fő jegyeit különíthetjük szét:

a) A morfológiai kéttagúság. Az egyik tag az alapszó, a másik az ikerítő hangváltozat. Az alapszó reális létű morfológiai egység, a változat egyszeri nyelvi alakulat: az ikerszó morfológiai szerkezetén kívül nincs önálló léte. Állhat az alaptag elül, mint a *csigabiga* ikerszóban a *csiga* tag. Előfordul azonban az az eset is, hogy az utótag az alapszó, mint a *diribdarab* ikerszó *darab* tagja. Végül határesetként olyan ikerszók is akadnak szép számmal, amelyekben az alaptag nincs nyelvileg kifejezve, hanem — mondhatjuk — az imaginárius nyelvi síkból irányítja a két változat alakulását. Ilyen például az *incifinci* ikerszavunk, amelynek *inci* előtagja és *finci* utótagja egyaránt változat, mégpedig a nyelvtudatban homályosan felötlő *kicsi* vagy esetleg a *pici* alapszónak ikerítő változata.

b) A hangtani vonatkozás. Az ikerszó változat-tagja meghatározott hangtani vonatkozásban áll az alaptaggal. Minthogy azonban van olyan határeset, hogy az alaptag nincs kifejezve, minthogy továbbá az alaptag és a változat helye nincs megkötve — abban az értelemben, hogy állhatnak előtagként is, utótagként is: ezért a hangtani vonatkozás végeredményben az

ikerszó előtagja és utótagja viszonylatában kristályosodott ki. Eszerint az előtag és az utótag hangsora megegyezik egymással, s csak bizonyos hangelemekre vonatkozólag áll fenn különbözőzés köztük. A különbözőzés vonatkozhatik a tagok magánhangzó-elemeire, úgy is mondhatjuk, hogy a hangrendjére, mégpedig a [magas—mély] ellentétezés vagy közös magashangrendűség esetén [illabiális—labiális] megfelelés szerint; vonatkozhatik a hangkülönböztetés a tagok kezdő hangelemére úgy, hogy magánhangzós vagy mássalhangzós kezdőhangnak a második tag ajakhangú mássalhangzós kezdete felel meg. Például [magas—mély] hangrendűség szerint ellentéteződik a *diribdarab* ikerszó két tagja; [illabiális—labiális] hangrendi (ez is nevezhető hangrendnek!) különbözőzést találunk példának okáért a *dirmeg-dörmög* ikerítésben; az előtag bármilyen (magánhangzós vagy mássalhangzós) kezdőhangjára az utótag ajakhangú mássalhangzós kezdete üt rá az olyan ikerszókban, mint *Ista-Pista* vagy *róka-bóka*. A kétféle — hangrendi és szókezdeti — ellentétezés elve keveredhetik is, mint például az *izeg-mozog* ikerszó esetében.

Ezeket a kérdéseket újabban PAIS DEZSŐ (Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. MNy. XLVII, 146 kk.) és B. LŐRINCZY ÉVA (MMNyR. I. 431 kk.) tárgyalta, s másfajta hangmegfelelésre az ikerítéssel kapcsolatban célzást sem tesznek. Pedig — ha szórványosan is — vannak más természetű alakulások is. A *fityfiritty* szavunk például kétségtelenül az ikerítés körébe vágó alakulat — azért is, mert az előtag *fity* és az utótagként szereplő *firitty* közt szabályos hangtani egyezés és különbözőzés áll fenn. Ez a különbözőzés nem egyezik a fent jelzettek egyikével sem. A GOMBÓCZ—MELICH-féle EtSz. úgy magyarázza, hogy ez egy **fity-fity* ikerszóból nyújtott alak; eszerint egy ikerszó továbbképzésével volna dolgunk. Igen ám, de ha fel is tehetnénk kiindulópontnak egy **fity-fity* alakulatot, akkor az mai felfogásunk szerint nem ikerszó, hanem ismétléses szóösszetétel volna. Másfelől egy *fity* vagy akár *fity-fity* alapszóból *firitty*, illetőleg *fityfiritty* továbbképzés teljesen egyedülálló volna szóképzési rendszerünkben, mert arról volna szó, hogy egy *ri* képző az alapszóhangsorának elemei közé ékelődne: *fi-ri-tty*. Szerintünk itt egyszerűen ikerítő hangváltoztatásról van szó: a *fity* előtagot úgy változtatjuk meg, hogy annak magánhangzója és végmássalhangzója közé egy *ri* hangkapcsolatot szúrunk be: *fityfiritty*. Olyanféle játékos ferdítéssel, elváltoztatással van itt dolgunk, mint a különféle madárnyelvekben, példának okáért az Arany Jóka ördöge révén közismert *turgu-dorgod mirgit forgo-gargad-tárgál* rejtett értelmű szövegben (= *tu-dod, mit fo-gad-tál*). Hogy az ikerítéssel való szóalkotás ősi kifejezőmódja nyelvünknek, amely „a nyelvet is formáló játékosztönből” — szerintünk: a gyermeki játékosztönből — magyarázható, azt PAIS is elég nyomatékosan kiemeli (MNy. LVI, 312).

c) Érzéstelitettség. Az ikerszó jelentéstartalom tekintetében annyiban ad újat alapszavához képest, hogy ennek objektív képtartalmát egyfajta játékos, tréfás, humoros hangulattal telíti. Az a játékoság, amely az ikerszó hangalakjának kiformalásában nyilatkozik, jellemző vonása az ikerszó jelentéstartalmának is. Nem csoda ennél fogva, ha az ikerszók elsősorban gyermekmondókákban tűnnek fel, mint például ebben: *Csigabiga, gyere ki, Ég a házad ideki*, továbbá a gyermek világához szabott népmesékben, pl. ilyenek: *róka-bóka, farkas-barkas, nyulam-bulam, tyukom-bukom*, vagy pedig olyan humoros elbeszélésekben, mint Arany János Jóka ördöge c. meséje: *csett-csatt, ingó-bingó, csetlik-botlik* stb. (vö. ez utóbbira KELEMEN JÓZSEF, MNy. XXXV, 239). Ilyen szöveggörnyezetben elsősorban éppen játékos, tréfás hangulati

velejárójuknál fogva érezzük helyénvalónak, stílszerűnek az ikerszók alkalmazását.

KELEMEN JÓZSEF (Szempontok az ikerszók vizsgálatához. MNy. XXXV, 236 kk.) a hangulati telítettség mellett az ikerszó logikai jelentésfokozó szerepére is utal. Ha azonban itt említett példái közül figyelmen kívül hagyjuk az olyanokat, mint *nőttön-nő* vagy *túlontúl*, amelyek a mi véleményünk szerint nem ikerszók, hanem alakmánsito összetételek, akkor a megmaradt *diribdarab* és *tarkabarka* objektív jelentéstartalmában nem bírunk felfedezni semmiféle többletet a *darab* vagy a *tarka* alapszók fogalmi tartalmához képest; vagy ha amott az elaprózottságot ('sok darab'), emitt a logikai fokozást ('nagyon tarka') érezzük is, az szubjektív csalódás csupán, ti. az ikerszók hangulati telítettségének visszfénye.

3. *Szóképzés.* A szóalkotásnak ez a módja abban áll, hogy egy szót egy önmagában jelentéstelen járulékelemmel — képzővel — toldunk meg, hogy így új, de az alapszó értelmével meghatározott kapcsolatban álló képzetet, fogalmat, egyáltalában jelentéstartalmat idézzünk. A *katona* morfológiailag egységes szerkezetéhez képest például a *katonaság* képzett szó kettős morfológiai tagoltságot mutat: kielemezhető belőle egyfelől a *katona* alapszó, amely az alapjelentést hordozza, illetőleg a képzett szó egészének megszervezéséhez kiindulópontul szolgál, másfelől a *-ság* képző, amely önmagában funkciótlan szórész, de a képzett szó morfológiai szerkezetében meghatározott jelentés-funkciót tölt be: itt az egyedekből csoportot, nagyobb egészet szervezés szerepét látja el. A *katona* szó a *katonasághoz* képest ún. alapszó, és 'egy katonát' jelent, a *katonaság* pedig a *katona* szóhoz képest képzett vagy származékszó, és 'katonákból álló csoportot' jelöl.

A képzett szó funkcionális szerkezetének és nyelvi funkciójának főbb jegyeit a következőkben foglalhatjuk össze.

a) Morfológiai kéttagság. Ez éppúgy jellemző a szóképzésre, mint a szóösszetételre és az ikerítésre. Persze, a kéttagság morfológiai elve sajátos módon jelentkezik az alaktani szóalkotásnak mindegyik típusában. Az összetételben mindkét tag önálló léttel bíró, reális szó; az ikerszóban csak az egyik tag él önállóan is, a másik tag ennek önállótlán, egy ikerszóban jelentkező, egyszeri hangalaki változata; a képzett szó első tagja utal egy reális, önálló használatú szóra, az alapszóra, a második tagja pedig olyan önállótlán szóvégződés, amely egy egész sereg más képzett szóban is ugyanazt vagy nagyjában hasonló jelentésváltoztató szerepet tölt be. A *katonaság* szó alapszava: *katona* magában is élő szó, amely a legkülönbélebb szövegössze-függésekben fellép; a *-ság* képző ugyan önmagában nem reális szó, de képző-funkcióban egy sereg képzett szó morfológiai elemeként él: *tag|ság* 'a tagok összessége', *lakos-ság* 'lakosok nagyobb egésze', *tanár|ság* 'tanárok társadalmi csoportja' stb.

Egy képzett szót tovább is lehet képezni, azaz vannak többszörös képzett szók, a morfológiai kéttagság elve azonban ezekre is érvényes, azaz a kéttagság elve többször megismétlődik. Az *olvasási* (*készség*) többszörösen képzett vagy újraképzett szó. Ha elemezzük, akkor mindenekelőtt két tagra bontjuk: *olvasás|i*, ahol *olvasás* az alapszó, *-i* a képző, s az ennek a szerkezetnek megfelelő jelentéstagoltság: 'olvasáshoz tartozó, olvasásra irányuló'; a további elemzés azonban könnyen tudatosíthatja, hogy az alapszóként szereplő *olvasás* maga is képzett szó: *olvas|ás*, ahol *olvas* az alapszó, *-ás* a képző, s a megfelelő

jelentéstagoltság: 'olvas mint elvont cselekvés'. Az *olvasási* többszörös képzés morfológiai szerkezetét ennek megfelelően így jelölhetjük: *olvas|ás||i* vagy (*olvas|ás*)*i*.

b) Hangalaki vonatkozás. A képzett szónak mindkét morfológiai tagja meghatározott hangtani vonatkozást, függést mutat. Éppen e függési viszony következtében a képzett szónak mind a két eleme önállótlan. Az *íro|gat* képzett szónak első tagja ugyan utal egy önálló létű szóra, az *ír* alapszóra, de csak u t a l rá, azzal korántsem azonos. Ezért a képzett szó első morfológiai elemét nem is nevezhetjük alapszónak, mert az a beszédaktus folyamán csak a nyelvtudat imaginárius síkján él (mint ahogy az *incifinci*-féle ikerszók alapszava sincs nyelvileg jelezve), hanem tőnek, szótőnek mondjuk. A tő pedig olyan önállótlan szórész, amely meghatározott hangtani vonatkozást: egyezést és különbözést mutat az alapszóhoz képest. Az *íro-* szótó nyilvánvalóan az *ír* alapszónak pusztá hangváltozata, amelyben világosan felismerhető az *ír* reális léttel bíró alapszó, mert aránylag csekély hangtani különbözést mutat ahhoz képest: egy *o* magánhangzó-többletet a végén. A *sepreget* képzett szóban szereplő *sepre-* tő összetartozása is világosan megfogható a *seper* alapszóval, bár itt már valamivel nagyobb a hangalaki különbözés. A tő hangalakja azonban nemcsak az alapszóval van függési viszonyban, hanem a képzett szó járulékelemével: a képzővel is. Így az *íra|tlan* származékban az *ír* alapszónak *íra-* tőváltozata szerepel. Az *ír|ás* képzett szóban látszólag maga az *ír* alapszó áll előttünk, elvileg azonban itt is azt kell mondanunk, hogy az *-ás* képző előtt az *ír* alapszónak olyan tőváltozata áll, amelyet a hangtani eltérés \emptyset -foka jellemez. A tőnek alapvonása a többalakúság, hiszen a hangalaki függés két irányban érvényesül: az alapszóval és a képzővel kapcsolatban. A változandóságnak csupán határeseté az egyalakúság, amikor egyes képzőkkel vagy egyáltalában mindenfajta járulékkal kapcsolatban változatlan, az alapszóval azonos alakban lép fel a képző.

A képzett szó másik eleme, a képző is kétirányú hangtani függést mutat: függ a hangalakja egyfelől a hasonló funkciójú más képzett szavak végződésétől, másfelől pedig a vele egy képzett szót alkotó tő hangalakjától. Felismerjük például azt, hogy az *ado|gat* származékszó *-gat* képzője ugyanaz, mint a *dalol|gat*, *kére|get* stb. szavak végén álló *-gat|-get* járulékelem. Amikor a hangtani különbözés ellenére is azonosítjuk az *adogat -gat* végződését a *kéreget -get* végződésével, akkor egy ilyen képzőalapforma áll előttünk: *-gət*, ahol tehát csak a mássalhangzók a lényeges hangelemek, a magánhangzó irreleváns abban a tekintetben, hogy akár *a*, akár *e* minőségben aktualizálódhatik, tehát a képző alapformája így is jelölhető: $-g(\frac{a}{e})t$. A képző hangalakja függ a vele kapcsolt tő hangalakjától, jelen esetben a hangrendjétől: magas hangrendű tőhöz *e*-vel, mély hangrendűhöz *a*-val realizálódva járul ugyanaz a képző: *ado-gat*, de: *kére-get*. Van másféle természetű alakváltoztatás is a képzők körében; a befejezett melléknévi igenév *-tj-tt* képzőjének *-t* alakváltozata mássalhangzós tőhöz (*tapasztal-t ember*), *-tt* változata pedig magánhangzós tőhöz járul (*íro-tt malaszt*).

c) Jelentéstartalom. A képzett szó jelentésszerkezete mindig tagolt, és a jelentéstagoltság megfelel az alaki tagoltságnak. A tő idézi az alapszói jelentést, amelyhez bizonyos meghatározott irányban többletet ad a képző. Az *ado-gat* képzett szó *ado-* töve idézi az *ad* igének mint alapszónak 'dare' cselekvésjelentését, a *-gat* képző pedig a 'sokszor, gyakran' határozószói jelentést fűzi többletként az alapjelentéshez: így az *ado-gat* jelentése annyi, mint

'sokszor ad'. A képző képviselte jelentéstöbblet olykor negatív irányú is lehet: a *szeme-s* például a 'szem'-hez a 'vele bíró' személy vagy tulajdonság képzetét fűzi, s így jön létre a 'szemmel bíró' jelentésegység; ezzel szemben a *szem-telen* származékszó jelentéstartalma úgy jön létre, hogy a 'szem'-től való 'megfosztottság', tehát a 'szem hiánya' mint tulajdonság lép előnk.

A tő és a képző viszonyát jelentéstartalom tekintetében valamilyen mondattani viszony formájában fogjuk fel, illetőleg kapcsoljuk egységbe a két jelentéselemet. Így az *ado-gat* szóban a tő és a képző jelentéstartalmát a 'sokszor ad' határozós szerkezettel értelmezzük és fogjuk egybe; az *ember-ke* annyi, mint a 'kis ember' jelzős szerkezet; az *esztelen* annyi, mint az 'észt nélkülöző' vagy mondattá szétterítve: 'akinek nincsen esze'; az *olvas-ás* 'cselekvőtől és időtől elvonatkoztatott olvasó tevékenység' stb. (vö. PAPP ISTVÁN, MNy. XLIX, 367—8).

A képző rendszerint a tő által képviselt alapszó jelentéstartalmát objektív értelemben változtatja meg, azaz: a képzett szó az alapszóhoz képest logikailag új jelentésegységet jelez. Ez már abból is következik, hogy a képzett szó jelentéselemeit a szintagmatikus sémák szerint foghatjuk egységbe, már pedig ezek a sémák nyelvi: mondattani és egyben logikai természetű viszonyokat jelölnek. Az *ír-hat* képzett szó az *ír* alapszóhoz képest logikailag újat, többet jelent azzal, hogy az 'írás' cselekvésképzethez a 'lehetőség' módosító jelentésmozzanatát toldja, s így a tárgyviszony formájában rögzíthető, értelmezhető 'írni tud' jelentésszerkezetet ábrázolja.

Tudatában vagyunk ugyan teljes mértékben a szóképzés hangulati, azaz stílusértékének, de úgy látjuk, hogy a képzett szó jelentéstartalmában jelentkező érzelmi töltés mégiscsak másodlagos: az objektív jelentésváltoztatás függvénye, velejárója, következménye. A *fiacskám* általában telítettebb hangulatú kifejezés, mint az egyszerű *fiam*, illetőleg mindenképpen más a stílus-hatása, mint emezé. Hogy azonban a mai ember számára a *-cska/-cske* képző elsősorban a kicsinyítés funkcióját végzi, az alapszóban adott képzet kisebb méretű voltát jelzi, az kétségtelen. Persze, azt vehetné ellenem valaki, hogy hiszen a *fiacskám* és más kicsinyített származékok becező használatában mégiscsak az érzelmi elem az uralkodó a szójelentésben. Ez tökéletesen igaz. Ha a férj a feleségnek vagy fordítva: a feleség a férjnek azt mondja: *Fiacskám!* — akkor ennek a szóhasználatnak nagyfokú érzelmi telítettsége s az érzelmi töltésben gyökerező nagy stílusértéke kétségbevonhatatlanul fennáll. Igen ám, de minek köszönheti a *fiacskám* szó ilyen használatban a helyzeti energiáját? Éppen annak, hogy a *fiacskám* származékszó a maga morfológiai szerkezetével mégis csak a 'kis fiú' képzetet idézi, holott felnőttre, velünk egyenrangúra, 'házastárs'-ra alkalmazzuk az adott helyzetben. A nyelvi kifejezés és az ábrázolandó nyelvi valóság közt így feszültség támad, s éppen ez a feszültség alkotja azt az atmoszférát, amelyben az élmény szubjektív eleme, az érzelmi tényező sűrűsödhetik. Nem a kicsinyített szóalakban mint olyanban van tehát adva az érzelmi telítettség, hanem a kicsinyített szó nem adekvát alkalmazásában.

5. Az ikerítés hovatarozásának kérdése. Az ikerítés hovatarozásának kérdése még ma sem tekinthető eldöntöttnek a nyelvtudományi rendszerezésben. Ez a szóalkotásmód annyira jellegzetes sajátossága nyelvünknek, hogy már a hagyományos nyelvtani rendszerezésben helyet kapott. Ezzel szemben még a legújabb rendszerezésben sem szerepel önálló szóalkotástípusként,

hanem önkényesen és erőszakolt módon bele van gyömöszölve a szóösszetételről szóló fejezetbe.

BALASSA JÓZSEF (TMNy. 356 kk.) az ikerszókat az összetétel, mégpedig pontosabban a mellérendelő összetétel körében tárgyalja. Azt írja, hogy a mellérendelő összetételnek „leggyakoribb neme az úgynevezett ikerszavak” (i. h. 356). Ebből a fogalmazásból az derülne ki, hogy a mellérendelő szóösszetételnek az ikerszókön kívül még más fajtái is volnának, a részletes tárgyalás azonban azt mutatja, hogy a szerző teljesen egy értelemben használja a mellérendelő összetétel és az ikerszó megjelölést.

Balassa az ikerszók fajait háromféle szempontból csoportosítja, rendszerezi: a tagok jelentéstani vonatkozása, azok hangalaki vonatkozása és végül az ikerszó alakitani viselkedése szerint.

Jelentéstani szempontból az ikerszók egyes fajtái a következők: a) a tagok azonosak: ugyanaz a szó ismétlődik, pl. *jobban-jobban, dimbés-dombos*; b) ikerszók hasonló jelentésű tagokkal, pl. *csúszik-mászik*; c) ellentétes jelentésű szók kapcsolatából alakult ikerszók, pl. *jöttment*. Ezekben a fő jelentéstani csoportokon kívül, illetőleg azokon belül említ még más jelentéstani típusokat is, így az összefoglaló ikerítéseket, mint *hébe-hóba*, továbbá az osztó, disztributív jelentésűeket, mint *ki-ki*.

Hangalaki vonatkozás szerint az ikerítésnek két fő típusát különíti el: vannak olyan ikerszók, amelyekben egy szó változatlan hangalakban ismétlődik, s vannak, amelyekben a szó megismétlése kis változtatással történik. A hangalaki változtatás többféle: a) változik a szó hangrendje: *giz-gaz*; b) változik a szó kezdete: *ingó-bingó, csiga-biga*; c) változik a két tag vége: *végestelen-végig*. Emellett — úgy látszik — a TMNy. más természetű megfelelést is megenged az ikerszók tagjainak hangtani vonatkozása dolgában. A hasonló jelentésű szók kapcsolatából alakult ikerszóknál is törekszik a nyelv szerinte az alaki hasonlóságra, de itt már a példák közt olyanok is szerepelnek, amelyeknek hangalaki vonatkozása — ha van ilyen egyáltalán — semmiképpen sem foglalható a fenti három hangalaki törvényszerűségnek egyike alá sem, mint például a *híres-neves* esetében. Végül az ellentétes jelentésű tagokkal bíró ikerszóknál meg sem említi a szerző a hangalaki vonatkozást, amint-hogy az itt adott példák semmiféle törvényszerű hangtani egymásravitkozást nem is mutatnak, mint a *jöttment* esetében.

Az ikerszók alaki viselkedésük szerint kétfélék: a) laza kapcsolatúak, amelyeknek tagjai külön-külön veszik fel a járulékokat, pl. *ágas-bogas, dúlnak-fúlnak*; b) szoros kapcsolatúak, amelyeknek tagjai nem válnak szét a ragozásképzés alkalmával, pl. *mendemondák, jöttmentek*.

KELEMEN JÓZSEF (Szempontok az ikerszók vizsgálatához. MNy. XXXV, 236 kk.) a TMNy. példáját követő hagyományos szemlélettel és rendszerező gyakorlattal gyökeresen szakított, s úttörő jelentőségű írásában az ikerítésnek önálló helyet jelölt ki a szóalkotás típusainak rendszerében. Mindenekelőtt szűkebbre vonta az ikerítés, illetőleg az ikerszók körét, mint ahogy azt a hagyományos felfogás tette: elkülönítette az ikerszókat a mellérendelő összetételtől, de még ennél is jóval továbbment: elhatárolta az ikerítés jelenségét egy oldalról a szóösszetétel néven ismert szóalkotásmódtól, más oldalról pedig a figuratymologica (vagy ahogy mi mondanánk: az alakmástitás) sajátos szintaktikai alakulatától.

Szerzőnk kirekesztette az ikerszók köréből először is azokat az alakulatokat, amelyekben egy szó minden hangalaki változtatás nélkül ismétlődik

azaz a szóisméltéses mellérendelő összetételeket, pl. az olyanokat, mint *jobban-jobban*; kirekesztette továbbá a hasonló jelentésű tagokkal bíró összetételeket, s itt nemcsak a *jár-kel* típusúakat, ahol nincs szorosabb hangalaki vonatkozás a tagok közt, hanem a *tesz-vesz*, *csillog-villog*-féléket is, amelyeknek tagjai közt szabályos hangtani vonatkozás észlelhető; végül kirekesztette onnan az ellentétes jelentésű tagok kapcsolatán alapuló összetételeket, mint amilyen a *jöttment* vagy a *jő-megy*. Mindennek eredményeként az ikerszők így körülhatárolt köre alá csak azok az alakulatok tartoznak nála, amelyekben az egyik tag — de határesetben mindkét tag — önállótlan és egyszeri alakváltozata a másik tagnak, illetőleg egy ki nem mondott alapszónak.

A cikkben szereplő példákából világosan kiderül, hogy a szerző a fenti sajátosság mellett az ikersző tagjai közt fennálló hangtani vonatkozás törvényszerűségét is lényeges jegynek tartja, ezt a kérdést azonban — sajnos — mellőzi vizsgálatában, bizonyára azért, mert a hagyományos felfogáshoz sem hozzáadni-, sem elvennivalója nincs. Valóban, Kelemen József ikersző-példái azt mutatják, hogy minden módosítás nélkül elfogadja Balassa hangmegfelelési szabályait: *a*) a hangrendi változtatás tételét (*diribdarab*); *b*) a változó szókezdet alapszabályát (*ingó-bingó, tarkabarka*) és *c*) a változó szóvég szabályát (*túlontúl, nőttön-nő*).

Lényegesebb a mellérendelő szóösszetételtől való elhatárolásnál a szóösszetételtől való megkülönböztetés: hiszen ha kiderül, hogy az ikerítés egészen másféle szóalkotásmód, mint a szóösszetétel, akkor az, hogy az ikerítés nem lehet azonos, de még csak egyik alosztálya sem lehet a szóösszetétel egyik csoportjának, a mellérendelő összetételnek, már eleve, önmagában világos. Az ikerítésnek és a szóösszetételnek természetesen vannak közös vonásai, de a közös jegyek mellett a megkülönböztető vonások alapvető fontosságúak. Közös mindkét szóalkotási módban az, hogy az összetett szó is, az ikersző is két tagra bontható. Különbség pedig az, hogy az összetételnek mind a két tagja önállóan is használt, reális szó: a *fúr-farag* szónak a *fúr* és a *farag* tagja egyaránt él önálló használatban; ezzel szemben az ikerszőnek legalább egyik tagja pusztán hangváltozata, önállótlan ismétlése az önálló, reális létű alapszónak: a *diribdarab* szónak csak az utótagja, a *darab* önálló használatú, a *dirib* ennek egyszerű hangváltozata, mely ezen az ikerszői szerkezeten kívül sehol másutt nem él.

Kelemen az alakmásképzéstől: a szószervezeteknek ettől a sajátos fajtájától is igyekezett elkülöníteni az ikerszőket, illetőleg azoknak egy fajtáját. Idevágó fejtegetéséből a következő két pontot látom a leglényegesebbnek: *a*) az ikersző tagjai szoros, szintetikus egységet alkotnak (*diribdarab, túlontúl*) — a figura etymologica elemei lazább kapcsolatban állanak egymással (*Álmodd el élted rózsálmait*, Berzsenyi); *b*) az ikersző tagjai közt nincs semmiféle mondat-tani viszony: például a *diribdarab* vagy a *nőttön-nő* elemei közt mondatrészviszony nem gondolható; — ezzel szemben az alakmásképzés tagjai világosan felismerhető mondat-tani viszonyban vannak egymással: az *énekek éneke* például birtokviszonyt jelez. Egyébként azonos vonása az ikerítésnek és az alakmásképzésnek Kelemen szerint az, hogy egyik is, másik is olyan kifejezőeszköze nyelvünknek, amely egy alapszó, illetőleg egy fő jelentését nyomósítva, fokozva fejezi ki. Így a *tarkabarka* ikersző a *tarka* alapszó jelentését fokozza: 'nagyon tarka', a *nőttön-nő* ikersző a *nő* alapszó értelmét nyomósítja: 'megállás nélkül v. gyorsan nő'; — a valamilyen *életet él* alakmásképzés pedig ugyanígy a mindkét tagban szereplő *él* jelentését fejezi ki nyomósabban.

Teljesen egyetértünk Kelemennek azzal a felfogásával, hogy az alakmáshatás fő funkcióját a nyomósításban jelöli meg; hogy azonban a *tarkabarka*-féle kétségbevonhatatlan ikerszók elsődleges funkciója az alapszó logikai jelentésének nyomósítása volna, arra nézve már fent kételyünket fejeztük ki; ami pedig a *nőttön-nő*, *túlontúl* stb. példákat illeti, ezek elsődleges jelentés-funkciója valóban a *nő*, illetőleg a *túl* szó hordozta logikai jelentéstartalom nyomósabb, expresszívebb kifejezése, — igen ám, de ezek szerintünk nem is tartoznak az ikerszók körébe, hanem szóösszetételek, ún. alakmásható összetételek. Itt ugyanis a mi véleményünk szerint a két tag világosan önálló szóként él a közösség tudatában — annyira, hogy határozott mondattani viszonyban fogjuk vagy foghatjuk fel a tagok egységét: *hogyan nő? nőttön-nő* (módhatározói viszony); *min túl? túlontúl* (azaz: még a *túlon* is *túl* : helyhatározói viszony).

Kelemen József ikerszó-fogalma tehát ebben a tekintetben helyesbítésre szorul: a szóösszetétel körébe kell utalni a *nőttön-nő* és a *túlontúl*-féle alakulatokat. Ezzel együtt azonban a hangtani vonatkozásnak tőle ugyan nem tárgyalt, de hallgatólagosan elfogadott hármasszabályát is módosítanunk kell: ki kell iktatni a szóvég változtatásának tételét, illetőleg arra kell a kutatásnak törekednie, hogy ehelyett más, a különlegesebb alakulatú, de azért kétségtelen ikerszók hangsajátosságának megfelelő szabályt fogalmazzunk meg.

PAIS DEZSŐ egy nagyobb tanulmányban (Kérdések és szempontok a szóösszetételek vizsgálatához. MNy. XLVII, 135 kk.) foglalkozott a szóösszetétel problémáival, különösen pedig a mellérendelő összetétel típus fajainak, alosztályainak kérdésével, s ez utóbbiakon belül helyezi el az ikerítést, illetőleg az ikerszókat. Az ikerítés problémáira; egyes eseteinek vizsgálatára azóta több ízben vissza-visszatért (MNy. L, 274 kk.; LV, 458 kk.; LVI, 311 kk.; LVII, 76 kk.).

Pais az ikerszónak leglényegesebb vonását abban látja, hogy annak elemei, tagjai az egyezés-különbözés hangalaki vonatkozásában vannak egymással. Ilyenformán az ő rendszerében az ikerszó a mellérendelő összetételnek az elemek hangalaki vonatkozásán alapuló egyik alosztálya (MNy. XLVII, 146 k.). A mellérendelő összetétel további alosztálya az ikerítés mellett a teljes szókétfőtétel, és nyilván harmadikként gondolja Pais az elemek hangtani vonatkozásának teljes hiányát mutató alosztályt, az olyanokat, mint *sül-fő*.

Jellemző, hogy Pais a hangalaki vonatkozás alapján vonta meg az ikerszók osztályának körét, s teljesen figyelmen kívül hagyta az elhatárolásban a jelentéses oldalt. Ilyenformán természetes, hogy a *csillog-villog*-féle alakulatok egy csoportba kerülnek az *irul-pirul*-félékkel, s egyformán ikerszókként szerepelnek vizsgálatában — tekintet nélkül arra, hogy az egyikben mindkét tag önálló, reális szó, a másikban az egyik önállótlan hangtani változatként áll. Pais tehát már élesen elhatárolja egymástól az ikerszókat és a mellérendelő összetétel egyéb fajait: ilyenformán túljutott a TMNy. álláspontján, amely bizonytalan fogalmazásban ugyan, de végeredményben azonosítja az ikerítést a mellérendelő szóösszetétellel. Az azonban, hogy továbbra is a mellérendelő összetételek körében hagyja meg az ikerszókat, bár igen határozottan és világosan látja s láttatni is tudja az ikerítés fontosságát a szóalkotás típusainak rendszerében (vö. azt a nyilatkozatát például, hogy „az ikerítés ősi kifejezés-alkotó módja, eszköze nyelvünknek”, MNy. LVI, 312), az — úgy látjuk — elsősorban a nyelvtani hagyományhoz való ragaszkodással magyarázható, ha egyébként elégedetlen is a hagyományos rendszerezéssel. Hogy eléggé szkep-

tikus ezzel a beosztással, az világosan kiderül az ilyen fogalmazásból: „... az ikerítő alakulatok a mellérendelő összetételek közé oszthatók be, illetőleg oda szokták beosztani őket” (MNy. XLVII, 146). Komolyabban esik latba az a körülmény, hogy Pais nem foglalt állást Kelemen Józsefnek azzal a kísérletével kapcsolatban, hogy elkülönítse az ikerszókat nemcsak a mellérendelő összetételtől, hanem egyáltalán a szóösszetétel néven szereplő szóalkotás-módtól, s megmutatta, hogyan, milyen úton lehet az ikerítés önállóságát a nyelvtani rendszerben, illetőleg a szóalkotástípusok rendszerében biztosítani. Csakis úgy, ha a morfológiai szerkezetet vesszük alapvető szempontnak, akkor ugyanis kiderül, hogy az összetétel tagjaiként két önálló létű szó szerepel, az ikerszó morfológiai szerkezetének pedig legalább az egyik eleme nem önálló szó, hanem önállóan hangalakai változata egy kitett vagy csak gondolható alapszónak.

Persze, Pais nem juthatott el ide kiindulópontja miatt sem, minthogy ti. ő az elemek hangtani vonatkozását vette az ikerszó fő ismertetőjegyének. Nála kikerülhetetlenül egy csoportba kerültek — az ikerszók köre alá — az olyan típusok, amelyeknek egyik tagja nem reális szó, hanem jelentéstelen alakváltozat csupán, mint *mendemonda*, — és azok az alakulatok, amelyeknek mindkét tagja reális szóalak, mint *csillog-villog*. Ezzel adva is volt az ikerszók osztályozásának alapja, ti. a jelentéstani szempont, s eszerint Pais két fajtáját különítette el az ikerszóknak: osztódásos ikerszókat, amelyek egy szó változtató megismétléséből keletkeztek (*mendemonda*), és forradásos ikerszókat, amelyek két önállóan élő, illetőleg élt szó szintézise útján álltak elő (*csillog-villog*).

Ezt a két ikerítő típust Pais egyfelől leíró típusnak tekinti („Lehet nézni, hogy az elemek értelmesség dolgában miképpen állanak, illetőleg hogy a nyelvérzék az akkori nyelvallapot önállóan élő szavaihoz miképpen viszonyítja őket”. MNy. LV, 458), mégis ebben az osztályozásban nagyobb súllyal a történeti szempont érvényesítését látja helyénvalónak (vö. pl. MNy. XLVII, 147; LV, 458 stb.). Hogy ugyanazokat a nyelvjelenségeket, tehát itt az ikerszókat, illetőleg azoknak típusait a szinkronia síkján is, meg a diakronia szempontjából is meg kell vizsgálni, mert csak e két nézőpont alkalmazása vezethet el a nyelvi valósághoz, amely egyidejűleg működő nyelvszisztem és a nemzedékváltás tényében kibomló, fejlődő kifejezőkészség: az nekünk is tudományos meggyőződésünk. Nem érthetünk azonban egyet Pais-zsal akkor, amikor ő a leíró szemléletet kicsinylően emlegeti, annak tudományos értékét kétségbe vonja a történeti szemlélettel szemben. Szerinte a „leíró meghatározásokkal, ... kategorizálásokkal, tipizálásokkal kevésre mehetünk a jelenségek lényegének felismerése irányában” (MNy. LV, 458), továbbá: „induktív és történeti alapon férkőzhetünk csupán hozzá az igazsághoz, nem pedig úgy, hogy eleve kiagyalt kategóriákba szabjuk bele a jelenségeket, a tényeket” (uo.).

Nem tudjuk megfogni, milyen alapon sajátítja ki Pais az induktív módszert a történeti szemlélet számára, s tagadja meg azt a leíró nyelvszemlélettől. A leíró nyelvszemlélet éppoly tudományos igényű, mint a történeti, — de persze csak akkor, ha nem „eleve kiagyalt kategóriákba” igyekszik belekényszeríteni a nyelvjelenségeket, hanem a beszélők tudatában természetes módon megképződött nyelvtani kategóriákat, típusokat igyekszik a tudományos tudatosítás fényében rekonstruálni. A nyelvtani osztályozás, a tipizálás és a rendszerezés első renden a szinkron szemlélet dolga, a szóalkotás típusai és e típusok alfajai például csak nyelvi funkciójuk alapján tisztázhatók: aszerint

különülnek el egymástól, s szerveződnek kölcsönösen rendszerré, hogy a nyelvi funkciók egészében milyen részfeladatot töltenek be. Az egyes nyelvi típusok a fejlődés folyamán aztán átértékelődnek, változnak, fejlődnek, s ennek a történeti folyamatnak a vizsgálata elengedhetetlenül hozzátartozik a nyelvi valóság megragadásához, de hogy a nyelvi típusok és mindenféle nyelvi rendszerezés alapján a nyelvi funkciókban gyökereznek, azt mi kétségtelennek látjuk.

B. LŐRINCZY ÉVA — aki a MMNyR. I. kötetének a szóösszetételről szóló fejezetét írta — főbb vonalaiban Pais tanítását követi az ikerszók rendszertani helyének megállapításában. A mellérendelő összetételnek három fajtát, alosztályát különbözteti meg: 1) szóismétlés, azaz valamely szónak változatlan alakban való megkettőzése (*ki-ki*), vagy pedig egy szónak módosított alakban való megismétlése (*nőttön-nő*); 2) ikerítés: egy szó saját hangalaki változatával való egybefűzése (*dírmeg-dörmög*); 3) önálló szóból alakult mellérendelés, amely megint három fajta: ál- vagy forradásos ikerszó (*dúl-fül*), laza mellérendelés (*jár-ke*) és valódi mellérendelő összetétel (*jöttment*).

A MMNyR-nek munkatársa tehát az ikerszókat a mellérendelő összetétel egyik alosztályának tekinti, s világosan elkülöníti a mellérendelés többi típusaitól. Ebben Pais tanítása visszhangzik. Kiemeli az ikerszók köre alól — szintén Pais felfogásának értelmében — az alakmáshatásos, azaz figura etymologicás összetételeket (*nőttön-nő*), s azokat a mellérendelő összetétel külön típusaként kezeli. Persze, a *nőttön-nő*-féle alakulatoknak mellérendeléssel való értelmezése a mi felfogásunk szerint tisztára önkényes és erőszakolt eljárás: azonban az alakmáshatásos összetételnek az ikerszók köréből való kiemelése haladás nemcsak a TMNy. hagyományos álláspontjához, hanem Kelemen József felfogásához képest is. Ezzel szemben az ikerszóknak a mellérendelő összetétel alcsoportjaként való kezelése a hagyományhoz való érthetetlen ragaszkodásról és Kelemen világos okfejtésének figyelmen kívül hagyásáról tesz tanúságot.

S ez annál furcsább, mert a szerző egyébként világosan látja azt, hogy az ikerítés alapvetően más természetű szóalkotásmód, mint a mellérendelő összetétel. Kiténik az elsősorban a helyes definíciókból. Eszerint a szóösszetételben „két önálló alakú és jelentésű szót kapcsolunk egybe” (MMNyR. I. 421), az ikerítés ellenben „valamely szót saját, hangalaki tekintetben bizonyos szabályok szerint módosított változatával fűz[i] egybe új szóvá” (i. h. 431). Hogy lehet ilyen világos fogalmi elhatárolás mellett az ikerítést mégis a mellérendelő összetétel fogalmi köre alá kényszeríteni, az enyhén szólva tökéletes példája a logikátlanságnak. Még érdekesebb, hogy a szerző kifejezést is ad annak, hogy ikerszó és mellérendelő összetétel két különböző módja a szóalkotásnak. Azt írja például egy helyen: „Kétségtelen . . . , hogy az egy szó bizonyos . . . szabályok szerinti osztódásával keletkezett ikerszókat nem tekinthetjük a szóösszetétel szabályos és jellegzetes alkotásainak” (i. h. 422). Vagy egy másik helyen így nyilatkozik: „Az ikerítés . . . mint folyamat úgyszólván semmi rokonságot nem mutat a szóösszetétellel” (i. m. 431). Vagy még határozottabb formában: „Jelentésbeli tekintetben még távolabb kerülnek (ti. az ikerszók) az összetett szavaktól, mint alaki vonatkozásban” (i. m. 432).

Kétségtelen azonban, hogy B. Lőrinczy Éva — bármennyire ragaszkodott is Pais ikerszóelméletéhez —, azért minden látszólagos egyezés ellenére lényeges pontokon túlmént a mester felfogásán. Pais ugyanis azzal, hogy az ikerszókat két csoportra osztotta: osztódásos és forradásos ikerszókra, szinte

szervesen, elszakíthatatlanul hozzákötötte az ikerszókat a mellérendelő szóösszetételekhez. Követője azonban a szálakat már kezdi észrevétlenül szétzaggatni. Nála az ikerszók köre szűkebbre vonódik: csak a Pais-féle osztódásos ikerszók az igazi, a valódi ikerítés esetei. A forradásos ikerszók új nevet, az álikerszók nevet nyerték, s ezzel a terminológiai változtatással azok teljesen átértékelődtek: lényegileg elszakadtak az igazi ikerszóktól, s visszakerültek oda, ahova minden elfogulatlan szemlélő számára tartoznak, a mellérendelés egyéb, azaz igazi megnyilatkozásmódjai közé. A *tarkabarka* és hasonló alakulatok tehát ikerszók, a *csillog-villog* és hasonló pedig álikerszók, azaz csak legfeljebb külsejükre nézve ikerszók, igazában véve mellérendelő összetételek, azoknak egyik altípusa.

Ha valaki a MMNyR-nek az összetételről szóló fejezetét figyelmesen elolvassa, s annak célzásszerű, félénk kezdeményezéseit logikusan végiggondolja, akkor egész biztosan eljut arra a felismerésre, hogy az ikerítés az alaktani eszközökön alapuló szóalkotásnak önálló, a szóösszetétellel és a szóképzéssel egyenrangú típusa, amely rendszertanilag is önálló helyet igényel. Erre a belátásra kerülő út nélkül is el lehetett volna jutni, ha a rosszul értelmezett tudományos tekintély nem nyűgözte volna le az akadémiai leíró nyelvtan szerzői gárdájának egyikét-másikát, s elfogulatlanul, esetleg kisebb tekintélyű tudós kezdeményezéséhez csatlakozva, bátran haladt volna előre a nyelvi valóság megismerésének feladatában.

6. Korcs alakulatok. A szóalkotás ismertetett fő típusai — a külső szókölcsönzések, a jelentésfunkció eltolódásai és az alaktani eszközökkel végbement szóalkotásmódok — adott esetekben kereszteződhetnek, s e kereszteződésből új szavak, hibrid alakok születnek. Ezeknek az alakulatoknak a következő közös ismertetőjegyei vannak: a) Több-kevesebb határozottsággal elkülöníthető bennük két különböző szóalkotási eljárás, például olyanféleképpen, hogy az idegen nyelvből, illetőleg nyelvrétegből való kölcsönzés és a jelentésváltozás együtt jár, együttesen vesz részt az új szó megteremtésében; máskor a mesterkéltetés abban nyilvánul meg, hogy az írott nyelviség síkja indukál a beszélt nyelv síkján változásokat, hoz létre új alakulatokat. b) A közösség nyelvtudatában — amíg eleve nem éri az új alakulat létrejöttének motívumait — a helytelenség, a hibáság, a korcság érzete kapcsolódik az ilyen alakulatokhoz. Tudjuk, a szóalkotás tiszta típusaival kapcsolatban is támadtak hevesebbnél hevesebb harcok a nyelvújítók és a maradiak közt; gondoljunk csak az idegen szavak tiszta átvétele ellen meg-megújuló purista ellenállásra. Ha azonban az idegen szók átkölcsönzésének létoka: a logikai vagy a stilisztikai szükségszerűség fennáll, továbbá ha éppen ezért széles körben elterjednek, meggyökeresnek, akkor lassan elcsitulnak a támadások. Másképp áll a helyzet a korcs szóalkotás termékeivel: ezekhez még akkor is hozzátapad valami a nyelvhiba, a nyelvi szörnyeteg élményéből, ha egyébként rájövünk logikai vagy stílusbeli értékükre. c) Az idetartozó alakulatok általában kérészetűek, sokszor egyéni, egyszeri szómegvalósulások, máskor szórványosak, kevés példára szorítkozók, bár a szórványosságnak nagy skálája lehetséges, s egyes korcs szóalkotásmódok koronként meglehetősen termékenyek és divatosnak tűnnek.

A MMNyR. I-ben TOMPA JÓZSEF írta meg a korcs szóalakulatokról szóló fejezetet. Ő ezeket a szóalkotás „ritkább” fajainak nevezi, ti. a fent jelzett három kritérium közül az utolsót veszi legfeltűnőbb jegynek, míg mi elsősorban az első két ismertetőjegyet vettük alapul a „korcs” elnevezésben. Azt gondol-

juk azonban, hogy ez a megjelölés eleve magába zárja a szórványosságra való utalást is, hiszen általában az életben is úgy vesszük, hogy a természet hibrid alakulatai mégiscsak ritkább előfordulásúak a tiszta típusoknál.

Tompa összefoglalása világos bemutatása a ritkább szóalkotásmódoknak. Mi nem is óhajtunk most valami újabb rendszerezést adni. Rendszerezésre nem is törekedhetünk itt az esetek és típusok sokfélesége miatt, mint ahogy Tompa is a rendszerezés igénye nélkül sorolja fel és jellemzi a szóalkotásnak néhány feltűnőbb idetartozó fajtáját. Mi legfeljebb megtoldjuk az ő típusait még eggyel-kettővel, illetőleg más tagolásban nyújtjuk a nála szereplőket, esetleg más terminológiát használunk itt-ott; összeállításunknak azonban semmi más célja és igénye nincs, mint csupán az, hogy néhány idevonható típuson a korcs szóalkotás alapjegyeit felmutassuk, s itt-ott célzásokat tegyünk a rendszertani összefüggésekre.

1. *Tükörszók.* Így nevezzük a szóalkotásnak azt a módját, hogy idegen szónak csak a jelentésszerkezetét vesszük át, egyébként ezt a jelentésszerkezetet, illetőleg a jelentéstartalomban megnyilatkozó szemléletet anyanyelvi szóval adjuk vissza. Fordított jövevényszavaknak vagy jelentéskölcsönzéseknek is szokták ezeket nevezni. Ilyen például az, hogy a nyelvújítók a német *Schiesspulver* összetételt a neki megfelelő *lőpor* összetétellel adták vissza, vagy hogy a német *Kellner* képzett szó mintájára megteremtették a magyar *pincér* származékot, vagy akár az is, hogy a latin *Constantinus* névnek megalkották magyar mását a *Szilárd* alapszóban (vö. TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. 1929. 206). A tükörszóknaál tehát két fő szóalkotási típus keveredik egymással: az idegenből való kölcsönzés és az alaktani eszközökkel vagy akár pusztán jelentéstani úton végrehajtott belső szóalkotásmód.

A puristák harcot indítottak a tükörösszétételek és tükörképzések idegenszerűsége ellen, és sokszor veszedelmesebbnek ítélték ezeket, amelyek alattomosan kezdik ki a magyar nyelvérzékét s a nyelvünkben nyilatkozó ősi szemléletmódot, mint a teljes szókölcsonzéseket, ahol a szó hangzása eleve elárulja idegen voltát.

Többek közt a pusztán igetői előtaggal alkotott összetett főnevek közül több meggyökeresedett ugyan nyelvünkben, de mások kiveszőben, visszaszorulóban vannak. Így Benyák Bernát ilyenféle szóújításai közül teljesen kiment a használatból az *írmű*, a *csalvezér*, a *kötszó* (I. TOLNAI VILMOS, i. m. 207). Ez eléggé példázza a tükörszók kérészetét, illetőleg többé-kevésbé szórványos jellegét, bár úgy látszik, hogy e láthatatlan s még eléggé kikutatlan műveltségkiszugárzások a közlekedési eszközök és alkalmak fejlődésével párhuzamosan egyre nagyobb méretűekké válnak. LAURI HAKULINEN állapítja meg, hogy a tükörszavak, a jelentéskölcsönzések következtében „a finn nyelv... összehasonlíthatatlanul közelebb áll többek közt a tőle genetikusan szempontból vadidegen svéd nyelvhez, mint például az obi-ugor rokon nyelvekhez” (I. Osztközl. X, 337). S magunk is tapasztaltuk, hogy a németből simábban megy a magyarra fordítás, mint a finnből való magyarítás — azért, mert amott a tükörszavak és tükörkifejezések miatt kitaposott utakon járunk, emitt ellenben a nyelvi kifejezés jelentésszerkezetét, a belső nyelvidomot újból meg újból nekünk kell átértékelnünk az áttétel alkalmával.

2. *Népetimológia.* Így szokták nevezni azt a szóalkotásmódot, amely egy idegen, tehát értelmetlen szót vagy egy érthetetlen szórészt hangalaki

változtatás nélkül jelentéssel bíró honi szóvá, illetőleg értelmes szórészé értékel át, olykor pedig az értelmesítés kisebb-nagyobb fokú hangalaki változtatással jár együtt (vö. HERMANN PAUL, Prinzipien der Sprachgeschichte. 1920. 218 kk.). TOMPA JÓZSEF szerint (MMNyR. I. 465) a népetimológia „szinte mindig csak szóalak-változtatást hoz létre, nem új szót”. Ezt az állítást — úgy látjuk — Tompa saját példái is egytől egyig megcáfolják. A latin *tuberosa* eredetileg ’gumós’, majd a ’polianthes tuberosa’ növény egyszerűsített neve; végeredményben a népetimológiával formált magyar *tubarózsa* is logikailag ez utóbbi növényt jelenti, igen ám, de mennyire megváltozik a szó jelentésszerkezete a latin szóéhoz képest. A latin szó érthetetlen, illetőleg értelmezhetetlen konvencionális név a magyar beszélők többsége számára, a latinul is értők előtt pedig egy ’gumós polianthes’ növényfajta, cserepes növény lebeg a szó hallatára. Ezzel szemben ha a laikus magyar beszélők mondják vagy hallják a *tubarózsa* nevet, akkor azok számára a szóhasználat metaforikus értékű: olyan cserepes növény, amely a *tubám*, *rózsám* megszólítással illetett szerető képét idézi. A szó jelentésszerkezete igenis átértékelődött, megváltozott, s a jelentéstartalom hangulati velejárójának változása még szembe-tűnőbb.

A népetimológia egyesíti a külső szókölcsönzést a belső szóalkotással. A *tubarózsa* például a latinból való kölcsönzés egyfelől, másfelől magyar vagy magyarnak érzett egyszerű szavakból való összetétel. A *tálca* szavunk tudvalevően az olasz *tazza* átvétele és értelmesítése azzal, hogy a *tál* alapszóból kicsinyítő *-ca* képzővel alkotott képzett szóval értékeljük át. Azonban nemcsak az idegen nyelv, hanem az anyanyelv régebbi rétege, azaz avult anyanyelvi szó is szolgálhat az értelmesítés alapjául. A *talpalatnyi* szavunk *talpalat* eleme a mai nyelvtudat számára avult, elhomályosult szóalak — legalábbis abban az értelemben, hogy ’talpalás, talpon levés, talpon járás’ (mint ahogy például a *gazdasszony egész nap talpal*), ezért a laikus nyelvérzék ezt a *talp alatt* névutós szerkezettel értelmesítette. S hogy ezzel az átértékeléssel a szó jelentésszerkezete gyökeresen megváltozott, az világos: az eredeti *talpalatnyi* föld olyan földdarab, amelyet a gazda rövid idő alatt bejár, megmunkál úgy, hogy talpon van állandóan, ma azonban már a *talpalatnyi* igenis végeredményben egy igen kicsi, szinte a talp alatt elérő földdarabot jelez. Hogy a gyakorlatban mégsem ilyen icipici földcsekére szokták ma sem mondani, az igaz, de nagytítás, illetőleg kicsinyítés is van a világon, mint stíluseszköz! A nyelvjárásból vándorolt az irodalmi s a köznyelvbe a ’tarka, pettyes, kendermagos’ jelentésű *iromba*; minthogy azonban a nyelvjáráson kívül állók előtt a szó értelmetlen volt, ezért értelmesíteni igyekeztek, s a szó az *otromba* szóval való hangalaki hasonlósága révén az ’otromba’ jelentést nyerte. Íme, „szóalak-változtatás” nélkül is van népetimológia, tudákos értelmesítés!

Ismeretes, hogy A. MEILLET *Comment les mots changent de sens c.* tanulmányában (*Linguistique historique et linguistique générale.* 1926. 230 kk.) a jelentésváltozások legfőbb okát a nyelvkeveredésben jelölte meg, s központi helyet szánt jelentéstani rendszerezésben a szavak kisebb körből nagyobb körbe vagy a fordított irányban való vándorlásának. Alapjában véve igazat adunk neki, sőt mi a belső nyelvkeveredést megtoldanánk még a külső nyelvkeveredéssel, ti. idegen nyelvi kölcsönzésekkel. Látni kell azonban, hogy a jelentésváltozásoknak van egy immanens rendszere, amelynek tiszta típusai mellett mindenképpen másodlagos, mert kevert, korcs alakulatokat hoz létre a népetimológia. Azt is túlságosan merevnek érzem Meillet rendszerezésében,

hogy szerinte a kisebb nyelvi körből a nagyobb körbe való vándorlás jelentőségülést, a fordított irányú szóvándorlás pedig jelentésszűkülést eredményez. A népetimológia, illetőleg az anyanyelviségnek más nyelvsíkokkal való érintkezése s értelmetlen alakulatoknak értelmesítése ennél sokkal változatosabb hibrid formákat hoz létre (vö. még ehhez azt, amit PAIS mond Meillet jelentéstani rendszeréről, MNy. LVII, 144 kk.).

Hogy a népetimológia termékeit legalábbis a köznyelvi és irodalmi vagy tudós szinten álló nyelvérzék hibás, téves, korcs alakzatoknak ítéli, az közismert. Éppen emiatt kerülni is igyekeznek — legalábbis a népetimológia rikitóbb, kézzelfoghatóbb eseteit, amelyek így egyre gyérbbé válnak a köznyelvben. TOMPA JÓZSEF ezt így fogalmazza: „A nyelvi tudatosságnak nagyobb foka, az idegen nyelvek ismeretének gyakorisága . . . megnehezíti, hogy mai irodalmi és köznyelvünkben is bővebben találkozzunk ezzel a jelenséggel” (i. h. 465).

3. *Szóhasadás.* A hangfejlődési tendenciák meghatározott korokban meghatározott irányban változtatják meg a szó hangalakját. A legtöbb hangváltozás lefolyása ingadozással történik: van egy szakasz, amikor az új hangalak és a régi hangalak együtt él, míg végül a régi kivész a használatból, az új diadalmaskodik. Előfordul azonban, hogy a nyelvhasználatban az új mellett a régi forma is meggyökeresedik, mégpedig azért, mert az új szóalakhoz képest új stílusérték vagy egyenesen más fogalmi jelentés hordozására válik alkalmassá. Párhuzamosan futó hangalaki és jelentéskülönülésről van tehát szó, továbbá arról, hogy a mai nyelrendszer egy régi, avult szóalakot ment át a ma nyelvébe a nemzedékváltás folyamán. Meglehetősen bonyolult szóteremtési móddal van dolgunk, amelyben a kívülről — itt a régiségből — való kölcsönzés és a belső szófejlődés keresztezik egymást.

Újabban GRÉTSY LÁSZLÓ monográfiászerű tanulmányt írt a szóhasadásról (A szóhasadás. 1962.). Ebben kimutatta az eddig kevés figyelemre méltított szóalkotásmód szerepét és típusait. A jelenség neve is tőle származik (szerepet játszhatott a névadásban a PAIS-féle „hasadásos ikerszó” terminus), s azt az eddigi hosszadalmas megjelölések sokféleségével szemben kifejezőnek, találónak, tömörnek érezzük. Nézetünk szerint a szóhasadásnak mint folyamatnak az eredményét, a terméket is nyugodtan nevezhetjük szóhasadásnak — ahogy például a szóösszetétel elnevezés is jelentheti magát az összetett szót is (de vö. a MMNyR. egyes szerzőinek ellenkező álláspontjára azt, amit B. LŐRINCZY ÉVA ír a szóösszetétel műszóval kapcsolatban, MMNyR. I, 422).

A sok idevágó példa közül csak az *ép—épp*, illetőleg az *épen—éppen* szóhasadást említjük mint olyat, amelynek keletkezését a mai nyelvtudat is meg tudja fogni (vö. GRÉTSY, i. m. 149). Az *ép* 'unversehrt' melléknév *épen* határozóragos alakjában szabályos mássalhangzóketőtőztetés jött létre: *éppen* (vö. PAPP ISTVÁN, MNyj. V, 74—5), majd ebből a rag nélküli alapforma téves visszakövetkeztetésével: *épp*. Az így előállott *ép—épp* alakpár a párhuzamosan végbement jelentésszétkülönülés következtében két külön szóvá értékelődött át: *ép* 'unversehrt' — *épp* 'eben', tehát valóban szóhasadással van dolgunk, amelyben az *ép* szó helyébe egy *ép—épp* szópár lépett.

Hogy az *ép—épp*, illetőleg az *épen—éppen* alakpárt a Helyesírási Szabályzat csak legújabbban különíti el egymástól határozottan, az eléggé mutatja, hogy az alakpár egyik — itt újabb — változatát alapjában véve hibásnak, korcsnak ítélték hosszú ideig. S hogy végeredményben szórványos jellegű

szóalkotásmóddal van itt dolgunk, azt maga GRÉTSY is kiemeli, mikor arra figyelmeztet, hogy ne becsüljük túl ennek a szóalkotásmódnak a jelentőségét (i. m. 20), — bár egyébként arra is rámutat, hogy a szóhasadás „korunkban egyre termékenyebb szóalkotási móddá válik” (uo. 263). Az is jellemző megállapítás, hogy a szóhasadás „nyelvi selejtből, hulladékanyagból tud új, hasznos, s a megfelelő alappárral való szembenállás következtében pregnáns, kifejező szavakat alkotni” (uo.). Mi más ez, mint a szóhasadás termékeinek korcs eredetére való világos utalás!

4. *Szórészek önállósulása.* A szó morfológiai szerkezetének elemei megelevenedhetnek (PAIS többé-kevésbé hasonló értelemben „szódarabok funkcionális megelevenedéséről” beszél, MNy. LII, 401 kk.), s önálló szókként élnek tovább a nyelvhasználatban. Ez a szóalkotásmód egyfelől fordítottja a szóösszetétel, az ikerítés és a szóképzés néven számon tartott alaktani szóalkotásmodoknak, másfelől pedig mindig jelentéskifejező eltolódással jár, ha a szórészt vagy az eredeti szóegész jelentésében, vagy egyáltalában önálló szóértékben használjuk. Ilyen például az az eset, amikor a *napraforgó* előtagját: *napra*, vagy más nyelvjárásban az utótagját: *forgó* önállósítják 'napraforgó' jelentésben. Lényegében azonos ezzel az *automobil* előtagjának: az *autónak* vagy az *autóbusz* szó *busz* végződésének megelevenedése, önállósulása — azzal a különbséggel, hogy ezekben a szórészek önállósulásának bonyolult összetevőihöz még az idegen nyelvből való kölcsönzés is járul.

Ikerszó önállótlan változat-tagja értékelődik át önálló szóvá olyan esetekben, mint a *Pista* név, amely az *Ista-Pista* ikerítésből vált ki. Az *Ista-Pista* ikerszónak előtagja eredetileg az önálló elem: az *István* kicsinyítő-becéző alakváltozata, a *Pista* ennek önállótlan hangváltozata volt csupán. PAIS DEZSŐ (Megjegyzések a hangrend-különböztető szóalakpárok jelenségéhez. MNy. LVI, 311 kk.) teljes joggal hangsúlyozza az ikerítés útján támadt elemek önállósulásával keletkezett szóalkotásmódnak a fontosságát.

Még a képzett vagy képzettnek felfogott szóalak vége, képzőeleme is önállósulhat, új szóvá válhat egyes esetekben. Ilyen az *izmus* szavunk, amelyet már az ÉrtSz. is felvesz, azaz szókincsünk alapanyagába tartozónak ítélt. Ez a 'művészeti vagy másfajta irányzat' értelemben használt szó az *idealizmus*, *realizmus*, *futurizmus* stb. szavak azonos végződésének önállósulása révén állt elő.

A megelevenedett, illetőleg önállósult szórész használatához az első időkben a hibás alakulat, téves használat érzete kapcsolódik, mint ahogy például a 'napraforgó' jelentésű *napra* vagy *forgó* nyelvjárási szavak megütközést keltenek a köznyelvi tudatban. Tévesnek ítéljük még ma is a *buszt*, bár egyre jobban terjed, az *autó* — amennyiben a *gépkocsi* nem szorította háttérbe — csupán az általános elterjedtség következtében vesztette el a korcs alakulatokat megillető kellemetlen mellézköngéjét.

5. *Hangrendi átcsapás.* A csupán hangrendjükben különböző szópárok egyik vagy esetleg mindkét tagja új fejlemény. Így a régi *mogyeri* vegyes hangrendű szavunk két irányú hangrendi kiegyenlítődéssel egyfelől *magyar*, másfelől *Megyer* alakban állandósult. A két új szóalak jelentésében is elkülönült, ennyiben ez a jelenség a szóhasadás körébe is beletartozik (vö. GRÉTSY, A szóhasadás. 1962. 99 kk.). Máskor bizonyára arról van szó, hogy pillanatnyi nyelvbötlés következtében jelenik meg először az egyéni s nyelvjárási haszná-

latban a magas hangrendű alakváltozat, mint a nyelvjárási *colop* > *cölöp* esetében, de a nyelv megtartja az új változatot, mert az *ez—az, itt—ott* stb. szópárok hangszimbolikája szerint értékeli azt. Végül — de bizonyára nem utolsó sorban — valamely szónak hangrendi párja ikerítésből önállósodott, ahogy azt például PAIS (MNy. LVI, 311 kk.) a *mál—mell* szópárral és hasonlókkal kapcsolatban bizonyára joggal felteszi.

6. *Elvonás*. A szórész önállósulásának azt a típusát szokták így emlegetni, amely egy képzett vagy képzettnek felfogott szó tövét következteti vissza téves analógia alapján. Amennyiben idegen szót értelmesítenek ilyen módon, annyiban ez a jelenség egyúttal népetimológiának is számít. Így *kapál* szavunk egy szláv *kopati* igéből való átvétel, s az átvétellel ilyenfajta jelentésváltozás járt együtt: 'ás' → 'kapál' → 'rüg'; ebből a *kapál* igéből a *kasza*: *kaszál* analógiájára vonták el tévesen a *kapa* főnevet (l. KNIEZSA ISRVÁN, SzlJsz. I/1. 1955. 248—9). Véleményem szerint azonban nem a főnévi igenévi alapformából történt nyelvünkbe az átkölcsönzés, hanem egy szláv *kopal* múlt idejű egyes 3. személyű formából, amelyet a magyar nyelvérzék tévesen jelen idejű formának fogott fel. A népetimológia, az értelmesítés tehát már az átvétel pillanatában megtörtént, s a későbbi alapszóelvonás ennek csupán természetes következménye.

Persze, eredeti magyar szavakkal kapcsolatban is történik hasonló elvonás, mint a *csúszkál* igéből a *csúszka* főnév téves visszakövetkeztetése. A beszélők sokáig korcs, hibás alakulatoknak tekintik az ilyeneket.

7. *Szóvegyülés*. A beszélő tudatában egyszerre tolu fel két szinoníma, s a kimondás alkalmával a két hangsor egybevegyül. Két név kapcsolatából azonban nem összetett szó, hanem egyszerű szó támad, a jelentéségsz, amit a vegyülékszó hordoz, az alkotóelemek jelentésmozzanataiból tevődik össze, mindkettő jelentésárnyalatát egyesíti, s azonkívül még többletként egyfajta tréfás, humoros érzelmi elem is járul hozzá. Ilyen a *csokréta* szavunk, amely a *csokor* és a *bokréta* vegyülete, s amelynek stílusértékét az ÉrtSz. tréfásnak jelzi. Vegyülékszavak elég gyakran keletkeznek a népnyelvben és a gyermekek nyelvében, amint azt TOMPA is kiemeli (MMNyR. I. 465—6), ezek azonban rendszerint amily gyorsan támadnak, ugyanolyan hirtelen el is tűnnek, s csak igen kevés gyökerezik meg közülük a nyelvhasználatban. Kevés számú meggyökeresedett vegyülékszavunk közé tartozik például az *ültő* (*helyében*) kifejezés, amelyről és néhány társáról nemrég mutatta ki KÁLMÁN BÉLA (MNy. LVIII, 361 kk.) a kontaminációs eredetet. Ész szerint az *ültő helyében* ilyen két hasonló jelentésű kifejezésből keletkezett szóvegyüléssel: *ültében* ~ *ülő helyében*. Ma az *ültő* szavunk alakvegyüléssel jellege elhomályosult a beszélők nyelvtudatában, ezzel természetesen elvesztette tréfás hangulatát, sőt éppen a homályos szerkezet miatt ősi, tősgyökeres magyar szónak érezzük.

8. *Szócsonkítás*. Kedvelt módja a tudatos, erőszakos szóújításnak: nyelvújítóink a régi „förtelmes hosszúságú” szavakat megrövidítették, s ezzel kecsesebbé, mozgékonyabbá, szebbé igyekeztek formálni. Ilyen módon csinálták például az *árnyék* szóból az *árny* újabb alakulatot, így csonkították meg a *békességet* *bék* alakúvá, a *gyökért* *gyökké* stb. (l. TOLNAI VILMOS, A nyelvújítás. 1929. 211). Idetartozik az olyanféle csonkítás, hogy az *irtózat* helyett röviden *irtót* mondanak (*irtó szemtelen*), vagy a névnek tréfás, illetőleg becéző meg-

rövidítése (*diri, Feri*). Hogy a csonkított szavak mindig más hangulatot hordoznak, mint az eredeti szóalakok, az egészen világos. TOMPA különválasztja a szócsonkítástól a szórövidítést (i. h. 467), bár a kettő közt legfeljebb fokozati különbség található a tudatosság, az erőszakoltság tekintetében.

9. *Összerántás*. TOMPA (i. h. 469) az enyhébb „szóösszevonás” megjelöléssel illeti. Abban áll, hogy egy többszavas kifejezés (szószerkezet) tagjait megcsonkítva alkotunk új szót, amely nem összetételnek, hanem egyszerű szónak tűnik. Kedvelt módja volt a nyelvújítás szóalkotó eljárásának. Így csináltak például a *talaj* szót a *talp alja* szószerkezetből (l. TOLNAI, A nyelvújítás. 207). BUGÁT PÁL egész elméletet dolgozott ki minden előjövendő szóalkotásra, s rendszerének alapelve éppen az összerántás volt, aminthogy *Szócsintan* c. műve nevének az értelme: *szókat csinálni tanít* (TOLNAI, i. m. 174). Ma újból divatba jöttek a *Rafilm* (= *rádió és film*) és hasonló nevek — bizonyára nem Bugát elméletének újraeledése révén, hanem idegen nyelvi példák alapján. Ezek tehát egyben tükörszók is.

10. *Betűszók*. Az írott nyelv rövidítéseit nem oldjuk fel a kimondás alkalmával, hanem betű szerint ejtjük. A rövidségre való törekvés mindenestre egyik rúgója a betűszavak keletkezésének, hiszen mennyi időt takarítunk meg azzal, ha *termelőszövetkezeti csoport* helyett egyszerűen *téeszcsét* mondunk az írott *tszcs* rövidítésnek megfelelően. A mesterkélttség azonban mindenképpen érzik az ilyen szóhasználaton, ami nem is csoda, hiszen olyan nyelvi szörnyszülöttel van dolgunk, amely az írott nyelv és az élőnyelv kereszteződésében fogant. Hogy ma a betűszók minden gátlás nélkül burjánzanak nyelvünkben, annak magyarázatát bizonyára idegen nyelvi példákban is kell keresnünk. A betűszóknak egy része valóban tükörszó egyúttal.

7. **A szóalkotás rendszertani helye.** A tárgyalt szóalkotási típusok a nyelvtudományi rendszerezésben általában egymástól elszakítva, különféle helyeken kerülnek bemutatásra. A külső szóalkotásmódokat: az idegen nyelvből, a nyelvjárásból való kölcsönzéseket s az elavult szavak felújítását a szókincsről szóló tudományzakban, azaz a lexikológiában szokták sorra keríteni. A jelentésváltozások rendszerét a grammatika szótani részében, mégpedig annak jelentéstani felében tárgyalják. Az alaktani természetű szóalkotástípusok: a szóösszetétel, az ikerítés és a szóképzés a szóalaktan fejezeteit alkotják. A szóalkotás korcs típusai pedig részint a szóalaktanban, részint a lexikológiában kerülnek elő, részint pedig a szójelentésstanban, ami végeredményben érthető is, ha tekintetbe vesszük ezeknek a szóalkotásfajtáknak felemás természetét.

A tudományos rendszerezés elméleti és gyakorlati igényeivel tökéletesen összhangban van a szóalkotási típusoknak ilyen szétdarabolt kezelése. Nagyobb baj, hogy még az olyan elvi természetű alapkérdésekkel foglalkozó műben sem találjuk meg a szóalkotás módjainak együttes ismertetését, mint amilyen HERMANN PAULnak régi, de azért sok tekintetben még ma is időszerűnek érzett Prinzipien-je. Pedig mi úgy látjuk, hogy szükség van és a nyelv lényegében, funkciójában gyökerező követelmény, hogy olyan kérdéseket, mint a szóalkotástípusok problémája, egy helyen, egymásra való vonatkozásban is vizsgálat tárgyává tegyünk. A szóalkotásnak minden típusában közös vonás az, hogy új szót hoz létre, a nyelvi rendszer és a nyelvi funkciók egészében új

alakokat teremt, s ezzel rendszertani eltolódásokat és funkcionális változásokat indít útnak.

A fenti vizsgálatokkal az volt a célunk éppen, hogy a szóalkotás különféle típusai közt az együttes tárgyalással könnyebben meglássuk és megláttassuk az egyezéseket és a különbözőségeket, egyáltalában a rendszertani és a funkcionális vonatkozásokat, összefüggéseket, amelyek az elkülönített, elszigetelt vizsgálatban menthetetlenül elsikkadnak.

PAPP ISTVÁN

Probleme der Wortschöpfung

1. *Ursachen und Arten der Wortschöpfung.* Der Verfasser analysiert die Beziehungen, die zwischen der sprachlichen Wirklichkeit — der Sprachgemeinschaft und der sie umgebenden Welt — einerseits und der Sprache als System der sprachlichen Ausdrucksmittel andererseits bestehen. Das Weltbild der Menschen ist in einer beständigen Umwandlung begriffen, es entstehen immer neue und neue Ideen, Erlebnisse, Vorstellungen und Emotionen, und das Individuum als Mitglied der Sprachgemeinschaft sowie auch die Gemeinschaft selbst finden sich stets vor der Aufgabe, die neuen, noch nie dagewesenen Erlebnisse und Ideen mit den konventionellen, alten und veralteten Mitteln der Sprache auszudrücken. Aus diesem Ringen des Neuen mit dem Alten, Herkömmlichen gibt es keinen anderen Ausweg, als die sogenannte Sprachneuerung, die darin besteht, daß der Sprechende die alten Rahmen des herkömmlichen Sprachsystems durchbricht, neue Wörter und Ausdrücke schafft — jedoch so, daß durch die Neuerungen die Grundfunktionen der Sprache, die Mitteilung und Verständigung nicht gefährdet werden. Im Grunde genommen gibt es drei Hauptarten der Wortschöpfung. Der Sprachneuerer kann das neue Wort von außen her nehmen, entlehnen: das ist die äußere Wortschöpfung. Der Sprechende kann aber neue Wörter auch so schaffen, daß er die vorhandenen Elemente der Sprache in neue Verbindungen setzt. Diese innere Wortschöpfung hat wieder zwei Unterarten: die Neuerungen durch Bedeutungswandel und die durch morphologische Änderungen.

2. *Äußere Wortschöpfung.* Die Vorbedingung jeder möglichen äußeren Wortschöpfung ist in der Tatsache der Sprachmischung gegeben. Man kann drei Arten der Sprachmischung unterscheiden: Mischungen zwischen fremden Sprachen, Mischungen zwischen der Gemeinsprache und den verschiedenen Mundarten, und endlich Mischungen zwischen der heutigen Sprache und einem alten, vergangenen Zustand derselben. Dementsprechend untersucht der Verfasser die Probleme, die 1. mit der Entlehnung fremder Wörter, 2. mit dem gemeinsprachlichen Gebrauch von Dialektwörtern und 3. mit der Wiedererweckung veralteter Wörter zusammenhängen.

3. *Wortschöpfung durch Bedeutungswandel.* Jede Art des Bedeutungswandels beruht auf einer bestimmten Verschiebung in der funktionellen Struktur des Wortes. Der Verfasser nimmt Stellung zum System des Bedeutungswandels, das im grundlegenden semasiologischen Werk von ZOLTÁN GOMBOCZ (Jelentéstan. 1926) dargelegt ist, ferner zu den Andeutungen von DEZSÓ PAIS (MNy. LVII, 144 ff.), die auf ein neues System dringen. Er skiz-

ziert die Hauptpunkte seines eigenen Systems, mit Hilfe dessen er die Erscheinungen der Wortschöpfung semantischer Art gruppiert.

4. *Wortschöpfung mit morphologischen Mitteln.* Hier erörtert der Verfasser die Haupttypen der Wortschöpfung morphologischer Natur: 1. die Wortzusammensetzung, 2. die Zwillingswörter und 3. die Wortbildung durch Ableitung. Er weist auf die spezielle Rolle hin, die einem jeden Typ zukommt, und bespricht die Züge, die allen diesen Arten der Wortschöpfung gemeinsam sind.

5. *Die Frage der Stellung der Zwillingswörter.* In diesem Kapitel wird das Problem des selbständigen Charakters der Zwillingswörter einer näheren Prüfung unterworfen. Es werden nämlich die Auffassung von JÓZSEF BALASSA (*Tüzetes magyar nyelvtan.* 356 ff.), die von JÓZSEF KELEMEN (*MNy.* XXXV, 236 ff.), die von DEZSÓ PAIS (*MNy.* XLVII, 135 ff.) und die durch B. ÉVA LÓRINCZY vertretene Auffassung (*A mai magyar nyelv rendszere I.* 1961. 431) kritisch erörtert. Der Verfasser schließt sich in den wesentlichen Fragen dem Standpunkt Kelemens an, der die Wichtigkeit und die spezielle Rolle dieser Wortschöpfungsart in überzeugender Weise nachgewiesen hat.

6. *Zwitterbildungen.* So werden diejenigen Wortschöpfungstypen benannt, die durch Kreuzung der Haupttypen entstanden, als mehr oder weniger fehlerhafte Erscheinungen empfunden werden und im Gebrauch nur sporadisch vorkommen. Es werden hier die folgenden Wortschöpfungsarten näher erörtert: 1. die Lehnübersetzungen, 2. die Volksetymologie, 3. die Wortspaltung, d. h. die parallele Form- und Bedeutungsdifferenzierung, 4. die Verselbständigung der Wortteile, 5. die Veränderung in bezug auf die Vokalharmonie, 6. die Rückbildungen, 7. die Wortmischung, 8. die Wortkürzung, 9. die Zusammenziehung und 10. die Buchstabenwörter.

7. *Die Stellung der Wortschöpfung im System der Sprachwissenschaft.* Die verschiedenen Arten der Wortschöpfung werden an verschiedenen Stellen der Lexikologie und der Grammatik untergebracht. Der Verfasser aber ist der Meinung, daß auch die gemeinsame Untersuchung der Probleme und Typen der Wortschöpfung neue Erkenntnisse und eine nähere Erfassung der Sprachfunktionen uns versprechen kann.

I. PAPP

